

B 24433

KOLOZSVÁRI—SZEGEDI ÉRTEKEZÉSEK
A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL.

33. sz.

**MAGYARORSZÁG
ÁRPÁDKORI FŐ- ÉS SZÉKVÁROSA
ESZTERGOM.**

IRTA:
SINKA ISTVÁN

XB 141049

VB 24433

SZEGED, 1936.

VB 24433

16 / 829
10.-

KOLOZSVÁRI—SZEGEDI ÉRTEKEZÉSEK
A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL

33. sz.

MAGYARORSZÁG ÁRPÁDKORI FŐ- ÉS SZÉKVÁROSA ESZTERGOM

IRTA:
SINKA ISTVÁN

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUD. EGYETEM
BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRT. TUD. KARA

Érkezett 1936. évi június hó 10. n.

Iktató-szám: ad 601 35-36

Előírat: Utóírat:

SZEGED, 1936.

A szegedi M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Bölcsészeti-,
Nyelv- és Történettudományi Karához benyújtott doktori értekezés.

Bíráló: *Dr. Erdélyi László* egy. ny. r. tanár.

Társbíráló: *Dr. Főgel József* egy. ny. r. tanár.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J910019434

Sz 1/91:

B

24433

Bevezetés.

A Duna szintje fölött mintegy hetven méter magasan emelkedő esztergomi várhegy, néhol sziklás oldalaival és hegyfokával, már a természeti adottságánál fogva is külön rendeltetéssel, főképp hadászati jelentőséggel birt. Közvetlen a Duna vonalából kiemelkedő, külön álló hegycsúcsról egyformán nyílik kilátás a Kisalföld Esztergomig lenyúló síkságaira, a Garam széles völgyére és a hegy alatt kanyargó hatalmas folyamra.

Az esztergomi várhegy e kedvező fekvését már a rómaiak is felismerték és a Pannonia Superior egyik fontos erődjévé építették ki, a Duna túlsó partján lakó kvádok ellen (Salva Mansio). Az erődítményt és a védelme alatt lévő települést a népvándorlás négyszáz éven át tartó küzdelmei nem pusztították el teljesen. A frankok uralma alatt, mint az Ostmark legkeletibb megyéjének (Ostergau) határvára és német telepe (Osterringun = keleti vár) nemcsak hadászati, hanem kereskedelmi szempontból is jelentőséggel birt. Sőt a szlávok idejében kerületi központ, a zsupánok székhelye is volt (Osztrihom).

Esztergom jól védhető volt úgy a Pilis-hegység, mint a széles Duna felől. A város fekvését kereskedelmi szempontból is nagyon előnyössé tette a Duna szomszédsága, merl a nagy folyam hátán árukkal megrakott hajók úszhattak le Regensburg bajor főváros irányából, másrészt pedig sóhajókat, esetleg más teherhajókat is lehetett fölfontatni a Maros és Tisza alsó folyásán át, Erdély és Belgrád felől.

A félkörben húzódó hegyek és a Duna által védett Esztergom helyzete az Árpád-kor elején kétségtelenül kedvezőbb volt, mint Budáé, mely azidőben a csaknem teljesen lakatlan és nehezen járható, homokos Alföld mellett feküdt. Buda csak később, az Alföld benépesülése után, a XII. század végétől kezdve szerzi meg gazdasági jelentőségét és épül ki az ország fővárosává.

Tehát nem a véletlennek, hanem a földrajzi és hadászati adottságok felismerésének tulajdoníthatjuk, hogy a kiválóan harcias és úgy

látszik sztratégiai érzékkal is rendelkező magyar fejedelem, Gyésza, Esztergomot (Esztrigunt) választotta védelmi és politikai okokból székhelyül. Az Árpáddal kezdődő egyeduralom gyöngülése után Gyésza a kereszténységen alapuló monarchia megalapozására törekedett. Arra is gondolt azonban, hogy az ő halála után a nagybátyjának fia, a seniorátus jogán, meg fogja kísérelni a magyar fejedelmi trón elfoglalását és az ősi pogány intézmények visszaállítását. Azért az Árpádtól örökölt régi fejedelmi várakat, köztük főleg Esztergom várát megerősítette és székhelyévé tette. A várak frank, szláv miniszteriális őreit pedig gyalog harcosokból lovasokká képezte ki olyformán, mint Madarász Henrik tette ezt negyven évvel, egy nemzedék korral előbb, a merseburgi csata sikerének előkészítése és biztosítása érdekében.

Esztergom volt harmadfél századon át az ország fővárosa, az Árpád-házi királyaink székhelye és kedvelt tartózkodási helye, bár Szent István Fehérvárt tette meg koronázási városnak. Tette ezt frank mintára azért, mert az akkori kor általános szokásának megfelelően az ország fejedelme, az egy Konstantinápolyt kivéve, sehol sem „székel” egy helyen az ország egyházi főpapjával. Szent István a koronázások céljára építette a fehérvári főtemplomot, mely egyúttal az Árpád-házi királyok temetkezési helyül is szolgált. Jóllehet a királyokat koronázó Fehérvár élénk kereskedelmi forgalmával később jelentős várossá emelkedett, az ország Árpád-kori igazi székhelye mégis Esztergom volt.

I. Szent István szülővárosa és székhelye Esztergom.

Az esztergomi várhegy déli részén az utóbbi években feltárt királyi palota és kápolna, az épségben maradt falfestményeivel és románstílusú kapuzataival, a XII. század második felében, III. Béla király idejében épült. Azonban a királyi palotának ezen később hozzáépült vagy renovált déli részén kívül az épület tovább is terjedt észak felé a vár dunai oldalán, kb. százhetven méter hosszúságban, egészen az érseki palotáig, amely a XVIII. század végéig fennállott és csak a jelenlegi székesegyház építése előtt került lebontás alá.¹

Hogy mikor kezdték e régebbi lakásokat a várban építeni, azt nem tudjuk; tény azonban, hogy a magyarok beköltözése előtt is volt a várban egy kisebb keresztény templom és azzal kapcsolatos lakás, valószínűleg a frank uralom idejéből. A XIX. század elején a régi Szent István mártír templomának lebontása alkalmával, ugyanis, a romok alatt egy még régibb kápolna alapfalaira akadtak. A falak között kőszirt találtak, melyben egy keresztény főpap hamvai nyugodtak. Mellette egy alig öt hüvelyk magas, ezüst kehelynek részei és két aranyozott, oldalán hierogliphákkal diszitett kristálykarika feküdtek. Ilyen kristálykarikák a régebbi korban használatos egyenes (nem görbített) pásztorbotot diszítették.² Mindezek a maradványok a kápolna régebbi korára mutatnak.

A frank uralom után a várban székelő szláv zsupánok bizonyára az ott kiépülve talált püspöki épületet foglalták le maguknak, ez szolgálhatott azután Gyésza magyar fejedelemnek is lakásul. Tévesnek kell tartanunk az 1397. évi Canonica Visitatio-ból származó azon

¹ Dr. Lepold Antal: Az esztergomi várhegyen folyó régészeti kutatások történeti vonatkozásai. Esztergom Évlapjai 1934., VII. évf. 34. l.

² Joannes Nep. Mathes: Veteris Arcis Strigoniensis descriptio. Strigonii, 1827. 24–25. l.

véleményt, mintha a Szent István mártir templomának megújításán kívül, 972. év előtt, magát a várat is Gyésza építette volna.¹ A helyes értelmezés szerint itt csupán arról lehet szó, hogy az épületek megfelelő átalakításához Gyésza felhasználhatta az itt talált régi erőd maradványait is.

Hiteleseknek vehetjük azonban Hartvik, helyesebben Arduin győri püspök által írt legenda adatait, mely szerint Szent István 969-ben Esztergomban született. Hartvik, ugyanis, Szent István életrajzát Kálmán király felhívására 1108 körül írta Fehérvárott, ahol az a királyi könyv (Nemzeti Krónika) szolgált neki forrásul, amelyet a fehérvári Boldogasszony-templom sekrestyéjében őriztek, ahonnan I. Károly rendeletéből vittek Visegrádra, és az itt később elveszett.²

Szent István a többi hazai krónikák szerint is 969. évben született. Ezt az évszámot kell elfogadnunk, mert mikor Gyésza a fejedelemséget 972-ben átvette, már nős lehetett. Ugyanezt mondja a Képes Krónika is: „Az Úr megtestesülésének kilencszázhatvankilencedik évében, amint az a Szent István király könyvében is írva vagyon, Gyésztól és Gyula leányától, Saroltól született Szent István.”³

Hogy a király születési helye pontosabban a vár melyik részén lehetett, arra nézve tájékoztatást a már említett „*Visitatio Canonica*” nyújt; ez a születési helyül a Szent István mártir templomának „oldalkápolnáját” jelöli meg.⁴ Ez annál is inkább valószínű, mert — mint

¹ „*Ecclesiam esse fundatam ante tempora beati Regis Stephani, scilicet per dominum Geyzam Regem (sic) patrem eiusdem, qui construxit etiam castrum Strigoniense.*” — *Visitatio Canonica Ecclesiae S. Stephani Protomart. a. 1397.* (Ferdinandus Knauz: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis.* I. 30. l.)

² Pauler Gyula szerint Hartvik püspök azonos Harduin (Arduin) győri püspökkel, akit Kálmán király 1097-ben Sziciliába küldött Buzilla hercegnő megkérésére. — Hartvik így ír: *Stephanus . . . Strigoniensi veto oppido nativitatis exordium habuit.* *Legenda S. Stephani maior* Cap. V. Dr. Érdy János: Szent István első magyar király életrajza. Bp. 1854. 2. Cap. és Fejér: *Cod. Dipl. VII. Vol. I.* 108. — Hogy Hartvik püspök Szent István életrajzát Fehérvárott írta, bizonyítja az, hogy az ottani Boldogasszony-templomának gazdag felszereléséről és kincseiről, mint szemtanú ír: „*Quam qui vidit, testimonium veritatis perhibet verborum nostrorum.*” (*Leg. Hartv. Cap. XII.*)

³ „*Geycha vero divino praemonitus oraculo, anno Dominicæ incarnationis nonagesimo sexagesimo nono, quemadmodum in Legenda beati Stephani Regis scriptum est, genuit S. Stephanum Regem ex Sarolth, filia Gyula.*” (*Marci Chronica de gestis Hungarorum. Cap. 35.*)

⁴ *Repertum est omnia altaria dictae Ecclesie (S. Stephani Protomartyris) esse consecrata, que sunt numero quatuor, et unum aliud in sacristia et aliud in Capella, in qua natus fuit „beatus Rex Stephanus”.* (Fejér *Cod. Dipl. X. II.* 518—520.)

említettük — a frank uralom után a szláv zsupánok, majd később Gyésza fejedelem is, a templom közelében lévő püspöki épületeket foglalták le maguknak lakásul, és ennek közvetlen a templomig nyúló részében születhetett Szent István. Ezt a szobát később kápolnává alakították át.¹

Szent István megkeresztelését a történeti hagyomány és a krónikák adatai Adalbert prágai püspöknek tulajdonítják, jóllehet minden bizonnyal már előbb megkeresztelték őt. A keresztapja az Apuliából származó Sanseverini Deodat, római gróf volt.² Istvánnak Esztergomban történt születéséről és koronázásáról IV. László is megemlékezik, egy 1274. évben kelt levelében.³

Gyésza bölcs politikai előrelátással törekedett arra, hogy a trónt fia, István számára minden oldalról biztosítsa. Összehívta 993-ban az ország előkelőit, hogy esküvel fogadtassa el velük fiát utódjául.⁴ Majd 995-ben Gizella (Gizla) bajor hercegnő, III. Ottó császár unokahuga kezét kérte meg István számára.

Az eljegyzést, majd később az esküvőt is, az egykorú feljegyzés szerint Bajorországban, valószínűleg Regensburgban tartották meg.⁵

¹ A születési hely körülbelül ott keresendő, ahol a jelenlegi bazilika Szent István mártír kápolnája van. A Lipót-bástya alatt lévő románstílusú helyiséget Simor hercegprímás bőkezűségéből renoválták át és a kegyelet tette azt meg Szent István király születési kápolnájává.

² Hunc Domino dilectus Adalbertus episcopus crismali baptismate secundum credulitatis sue veritatem intinxit et susceptor suus ipse fuit. Nomen sibi impositum est Stephanus." Leg. Hartv. Cap. V. — „Intravit ergo primo Deodatus de Comitibus s. Severini de Apulia, qui fundator extitit monasterii de Tata et parator." — „Iste etiam cum s. Adalberto Pragensi Episcopo s. Regem Stephanum baptizavit." (Thuróczi Chron. II. c. X.)

³ Quum ipsa Sedes Strigoniensis sanctissimi patris et domini nostri s. Stephani regis, ortu per protomartirem prenuntiato, decorata et sacro baptismate eiusdem sublimata, regalisque nostri diadematis impositione extitit redimita." (Knauz: Mon. I. 38. I.)

⁴ Postquam gradum adolescencie primum ascendit, convocatis pater suus hungarie primatibus cum ordine sequenti per communis consilium colloquii filium suum Stephanum, post se regnaturum populo prefecit, et ad hoc corroborandum a singulis sacramentum exegit." (Hartvik leg. Steph. I. c. II.)

⁵ „Megérkezének az előkelő követek Hungáriából Bajorországba, köztük az új jegyes Géza fia, hogy a királyi hercegnő az ő számára megkéressék . . . eljegyeztetett Gizella Géza fiának és a vigalmas esküvő sok előkelő részvételével ugyanott megtörtént." (Calendarium Benedictum apud Pray.) — „Ottó császár Henriknek, a későbbi császárnak nővérét Gyésza fiához nőül adá." (Ademar, Ditmár és Anonymus Leobensis.)

A nagy pompával megtartott esküvő után István fiatal feleségét székhelyére, Esztergomba hozta. Itt magyar szokás szerint tovább folytatták az ünnepségeket, hogy az öröndes eseményt az egész ország népe előtt emlékezetessé tegyék.

István atya halála után átvette a hatalmat és hozzáfogott a keresztény magyar királyság megszervezéséhez. Uralmát azonban meg kellett előbb védenie Tar Szerind fia, Kopány (Cupan) somogyi vezér ellen, aki a senioratus jogán igényelte az elsőséget a „gyerek” Stefán felett. Törzsnépével együtt fellázadt, a fejedelmi birtokokat pusztította és Veszprém várának elfoglalására készült.¹

A lázadó magyarokkal szemben István főtámaszai azok a lovagok voltak, akik az ifjú királyné kíséretében jöttek Bajorországból hazánkba. Ezek rövid idő alatt magyarokká lettek és segítették Istvánt államalkotó munkájában. Több német lovag és bajor család, köztük Hunt és Paznan sváb lovagok, az esztergomi vár szomszédságában, közel a királyi székhelyhez helyezkedtek el. Hunt és fia Byn (Bény) megkapták Szent Istvántól a Duna melletti Csenkét és a Garam melletti nagy birtokokat (Bényt); ezek a helységek ma is megvannak.² A harcba induló király ifjú nejét és az esztergomi vár védelmét a nádorispánra bízta, ő pedig átkelt a Dunán és a Bynben (Bényben) lakó Hunt sváb lovaghoz ment. Itt, a bényi sáncok között várta be az ország túlsó részéről gyülekező fegyverbe szólított népét.³ Az itt és a fejedelmi székhelyén, Esztergomban, összegyűlt sereg vezetését István a német lovagokra bízta. A lázadás leverése után Kopány testét felnégyelték és elrettentésül Esztergom, Veszprém, Győr és Erdőel (Erdély) kapujára kifüggesztették.⁴

Most már semmi sem állott útjába, hogy az ország népét, ha kell erőszakkal is a keresztény hitre térítse. Hogy ez kellő sikerrel járjon, már 997-ben elérkezettnek látta az időt, hogy királyi koronát kérjen a pápától. E célból Asrik pannonthalmi apátot elküldte Rómába II. Szilveszter pápához, aki nemcsak koronát küldött Istvánnak, hanem

¹ „Illis forte diebus urbem, que vulgo Besprem nuncupatur obsederant . . . ibi considerent, quo facilius ingressus ad alia presidia occupanda inveniretur.” (Hartvik. Leg. Steph. cap. VI.)

² Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. 112. l. és Fejér: Cod. Dipl. VII. 5. 102—103. l.

³ Miletz János: Gizela, első koronás magyar királyné élete. Temesvár, 1875. 81. l.

⁴ Dr. Erdélyi László: Árpádkor. Bp. 1922. 84—85. l.

apostoli kettős keresztet is és megengedte neki, hogy egyházmegyéket szervezhessen és oda püspököket nevezhessen ki.¹

Szent István és Gizla megkoronázása 1000-ben, Nagyboldogasszony ünnepén, Esztergomban történt az országnagyok, várispánok és a nép jelenlétében, nagy fénnnyel és pompával, mint erről a magyar és lengyel krónikák is megemlékeznek.²

Az ország valamennyi egyháza fölé Szent István székhelyének, Esztergomnak egyházát emeli. Esztergomot állandó érseki székhelynek szánta, amikor Asrikot az ország metropolitájává teszi meg. Az érseknek különálló, saját palotája volt a várban, a Szent Adalbert tiszteletére épült főegyház közelében, melyet István 1010-ben építtetett, a magyarság megtérítésében sokat fáradozott és mártírhalt szenvedett püspök emlékére.³

A magyar királyság, mint azt a XI. századi törvényekből is ismerjük, keresztény monarchia, melynek feje a király. A királyi széket (*regium solium, tribunale regis*) a tanács tölti be, melyben a püspökök is helyet foglalnak. Maga a király az ország legfőbb bírása is, akit bíraskodásban, mint legfőbb törvényszék, a királyi udvar (*curia regalis*) támogatott. A királyi kuria és palota (*palatium*) főtisztje a palotaispán vagy nádorispán (*comes palatii, szlávosan nadvorni span*) volt, aki a királyi udvari gazdaságnak és a központi kincstárnak az ügyeit is vezette.

Az egész országot behálózó királyi gazdaságok és váruradalmak ügyeit Szent István Esztergomból intézte. Ide rendelte évenként a várak ispánjait, hogy leszámoljanak a királyi birtokok jövedelméről. A közeli uradalmak termésének egyrészét is Esztergomba hordták és ide folytak be a vámok és sókamarak stb. jövedelmei. A királyi

¹ „Presul Asricus ad papam pervenit, qui officium sibi iniunctum, prudenter exequens et sancti ducis gesta referens ordine, ab apostolica sede que premisimus insignia postulavit, indicans eum dignum fore tali honore et dignitate, qui plures gentes per Dei adiutorium sibi subiugasset; et multos infideles per suam potenciam ad Dominum convertisset. Quibus auditis valde gavisus romanus pontifex; cuncta prout fuerant postulata benigne concessit”. — (Hartvik: Leg. Steph. c. IX.)

² „Benedictionis ergo apostolicae litteris, cum corona et cruce simul allatis, praesulibus cum clero, comitibus cum populo laudes congruas acclamantibus, dilectus Deo Stephanus rex appellatur, et unctione crismali perunctus diademate [regalis dignitatis feliciter coronatur. (Knausz: Mon. I. 37—38. l. — Hartvik: Leg. c. X.)

³ Dubravius quoque haec ait; „Porro Stephanus Pannoniae Rex Strigonii in arce sua Regia primus ei (Adalberto) templum constituit. (Hist. Boh. 159, Knausz: Mon. I. 33. l.)

udvar ellátására szolgáltak az udvarházak (curtisok), melyek körül szolgafalvak létesültek, ahol az udvarnokok laktak. Ezek az udvarnokok a királyi házak körül lévő éleltárakat töltötték meg élelmiszerrel, főleg liszttel, gabonával, zabbal, sörrel, és csoportokban, hónapokig felváltva, szolgálták az udvart.¹ Az udvarnokok eleinte a nádorispán hatalma alá tartoztak, aki az esztergomi várban, a királyi udvarban lakott és az egész udvartartást vezette.

Megvoltak ezen udvarnoki telepök és gazdasági épületek Esztergomban is. Maga az egész település szétszóró városrészekből, falvakból (villa) állott, melyekben a vár szolgálatára rendelt udvarnokok és várnépek laktak, saját ispánjaik (comes) vagy biráik (villicus) vezetése alatt. Az esztergomi várhegy körül, a várost felkörben körülvevő Pilis-hegység nyúlványainak déli lejtőin telepedtek le a királyné szakácsai, tőlük keletre pedig a királyi pecérek laktak.² A vár szolgálatára rendelt földművelő és iparos várnépek telepei a várhegytől messzebbre is elhúzódtak. Ezek különféle szolgálatokat teljesítettek a várban, ők művelték a királyi birtokokat képező földeket, a termés egy részét pedig a várbeliek fenntartására az éleltárakba szolgáltatták be.

Külön falujuk volt Esztergomban a kovácsoknak és pénzverőknek (villa fabrorum, monetariorum) a Kovácsi helység, mely még a XVII. században is megvolt és csak a török uralom megszűnte után csatolták az újjászervezett városhoz. A fegyverkovácsok pénzveréshez is értettek és ők verték az esztergomi pénzverdében István király első ezüst dénárjait. Kisebbségi telepekben laktak a különféle udvari szolgák. E telepeknek neveit nem ismerjük, többnyire valamelyik templom körül csoportosultak házaik.³ (Esztergomban a Szent Lőrinc-templom körül volt ilyen udvarnoki telep.) Amikor a királyi udvartartás megszűnt Esztergomban, ezek a faluk a káptalan és az érsekség birtokába kerültek.

Esztergomban keresték fel Szent Istvánt a külföldi fejedelmek és követek is, hogy az országukat érintő kérdéseket a magyar királlyal megtárgyalják. Boleszláv lengyel fejedelem a nála követségbe járt Asrik apáttal jött el személyesen Magyarországra. Sikerre vezető tárgyalások után, Szent István az esztergomi székesegyházban kötött

¹ Dr. Erdélyi László: Művelődéstörténet. II. 134. l.

² Dr. Balogh Albin: Adalékok az Árpádkori Esztergom helytörténetéhez. (Föld és ember. 1929. 21–30. l.)

³ Dr. Balogh Albin: Idézett mű: u. o.

békét vele, majd nyolc napig tartó nagy ünnepséget rendezett tiszteletére, melyen húros hangszerek, dob és citera hangjai mellett táncoltak is.¹

Adatunk van arra is, hogy Szent István a tanácskozásokon hozott dekrétumokat, 1035-ben, Esztergomban, vagyis a székhelyén hirdette ki.²

István királynak és Gizlának több gyermeke született. Ezt maga a király is felemlíti egyik oklevelében,³ de Hartvik püspök, Kézai és Thuróczi krónikások is írják. Gyermekeik azonban elhaltak, Hartvik is csak Imre hercegről tud bizonyosat.⁴ Imre herceg 1007-ben született Esztergomban és nagybátyja II. (Szent) Henrik német császár tiszteletére Henriknek (Emrik, Emrich, Imrich) keresztelték. A nagy jövő előtt álló királyfi azonban, a hildesheimi évkönyvekben lévő feljegyzés szerint, vadászat közben, vadkan által ejtett sebeiben, 1031 szeptember 2-án meghalt. Testét, mint Thuróczi írja, az egyházi szertartás után Fehérvárra vitték, s a Nagyboldogasszony bazilikájában temették el.⁵ Véleményünk szerint a vadászat a pilisi erdőben történhetett és Imre herceg Esztergomban halt meg.

Szent István az utolsó éveiben a szegények segélyezésében találta vigaszát. A krónikák a „gyázmagyarokról” írva, neki tulajdonítják Esztergom határában a Szent Lázár szegényei számára épített ispótyá alapítását is, bár az sokkal később épült.

A szent király utolsó éveiben sokat betegeskedett, s 1038-ban, augusztus 15-én, amikor a Nagyboldogasszony napjának megünneplésére Fehérvárra készült utazni, útközben meghalt. Holttestét Fehérvárról temették el.⁶

Az Árpád-kor elején, egészen III. Béla koráig alig beszélhetünk állandó esztergomi királyi udvartartásról. Az ország különböző részein

¹ Knauz: Mon. I. 39. l.

² „*Explicit decretum s. Stephani regis promulgatum Strigonii a. 1035.*” (Katona Hist. Crit. I. 203., 239. l., Knauz: Mon. I. 42. l.)

³ Katona István: Hist. Crit. I. 152.

⁴ „*Stephanus iterum iudicis eterni per secreti consilii quendam examinationem in filiorum suorum obitu, sibi sensit imminere verbera; quos in ipsis infantie gradibus insontes, qui dedit, abstulit. De quorum morte mesticiam obortam, genitor propter amorem filii superstitis sancte indolis, pueri Henrici solatio compescuit.*” (Hartvik: Vita sancti Steph. XVII.)

⁵ Pray: Annales Regni Hung. (Tom. I. 29)

⁶ Hartvik: Vita sancti Steph. Cap. XIX.

fekvő királyi birtokok felkeresése, az itteni királyi biráskodás és a dominiumokról való gondoskodás, de különösen a nagyobb ünnepeknek Fehérvárott történő megünneplése és az ottani törvénylátás nemcsak kívánatossá, hanem szükségessé is tette az állandó tartózkodási helyről való kimozdulást és elutazást. A fejezetben elmondottak mégis amellet szólnak, hogy a keresztény magyar királyság megalapítói, Gyésza és Szent István, Esztergomot tekintették királyi székhelyüknek.

II. Esztergom volt az Árpádkori főváros.

Már a bevezetésben említettük, hogy Szent István Fehérvárat tette meg az ország „székes” városává, ahová átvitette a szentkoronát is. A „székes” Fehérvár nem volt azonban szorosan vett királyi székhely, hanem csak a királyok koronázási helye. Ezen célból épült ott a Boldogasszony bazilikája, melyben az új királyok felavatása, koronázása történt. A szertartáshoz hozzátartozott a Szent István sírjánál lévő királyavató szék elfoglalása, mint ahogy Rómában, Szent Péter sírjánál, is van pápaavató szék, amelyet a pápa ünnepélyes trónralépésekor foglal el, és amiként minden püspöknek vagy apátnak is van a saját templomában ily széke. A királyavató székről nevezték el tehát a magyar királyokat koronázó várost Székesfehérvárnak, amit feljegyezve találunk Hartvik püspök legendáiban is, ahol Fehérvár mint „regalis sedis civitas, que dicitur Alba” van említve.¹ Még világosabban láthatjuk ezt IV. Béla király által 1254. évben kiadott oklevél soraiból, ahol azt mondja, hogy a fehérvári egyházban őrzik a királyság székét és koronáját.² S végül királyavató székhelyként említi Fehérvárt az 1290. évi országgyűlésről szóló törvény is, mely a koronázás helyéül nem a várost, hanem a bazilikát jelöli meg.³

Fehérvárott csupán a bazilika, másszóval a királyi székesegyház volt az, ahol a város minden nevezetessége összpontosult és őriztetett. Itt voltak a szent király ereklyéi, a királyavató szék, szentkorona, palást és tömérdek kincs, melyek gazdagságáról Hartvik püspök, mint

¹ „In ipsa regalis sedis civitate, que dicitur Alba, sub laude et titulo Virginis eiusdem perpetue, famosam et grandem basilicam, opere mirifico, celaturis in chori pariete distinctis, in pavimento tabulis marmoreis strato, construere cepit.” (Hartvik: Leg. s. Steph. cap. XII.)

² „Albensem ecclesiam . . . ubi solium regni et corona conservatur.” (Fejér: Cod. Dipl. IV—II. 231. l.)

³ „Apud Albam, in loco nostro cathedrali.” (Endlicher: Mon. Arp. 615. l. Dr. Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet. II. 156—157. l.)

szemtanú, a csodálat hangján ír.¹ A püspök joghatósága alól kivett királyi koronázó templom ugyanazon rendeltetéssel birt, mint jóval később, és ma is, a budavári koronázó főtemplom, amelyet a királyi székhelynek Budára történt áthelyezése után 1255-ben IV. Béla király építtetett a Nagyboldogasszony tiszteletére.

Fehérvárott is volt természetesen udvarház, vagy palota, ahol a király kíséretével együtt megszállhatott, amiként udvarházak voltak Pannonhalmán, Zimonyban, Péterváradon stb. általában a várispánságok székhelyein és a megerősített kurtisokban is, ahová a király évenként legalább egyszer ellátogatott.² A várispánságok száma Szent István idejében körülbelül harminc lehetett; biztos adatunk van 1074-ből, amikor negyvenöt és 1147-ből, Freisingi Ottó átutazásakor, amikor hetvenkettő volt a várispánságok száma.³

Székesfehérvárt a királyaink leginkább Nagyboldogasszony ünnepe alkalmából keresték fel, melyre az ország minden részéből püspökök, apátok, főurak és a nép nagyszámban jöttek össze. Ez alkalomból a király törvénykezési napokat is tartott, vagy ha ő akadályozva volt, helyette a nádorispán hallgatta meg a panaszokat.

Hasonló okokból keresték fel a királyok a fejedelmi birtokok központjait, a várispánságokat is, melyek élén a várispánok (*comes civitatis*), később megyeispánok (*comes megalis*), az udvarházak élén pedig az udvarispánok (*comes curtis*) voltak. Ezek nemcsak az uradalmak főintézői voltak, hanem az udvarnokok és szabadok birói is, akiknek ítéletei ellen a királyhoz lehetett fellebbezni. Ez tette szükségessé, hogy a király útrakelve, időközönként a várispánságokba ellátogasson.

Az összes ispánoknak azonban kötelessége volt, hogy az uradalom termésének kétharmad részét, valamint a szabad telepések beszedett földbérét minden évben, Szent Mihály napjáig a központba. Esztergomba szállítsák.⁴ Itt az ispánok a fölöttük álló palotaispánnak

¹ „Quam qui vidit, testimonium veritati perhibet verborum nostrorum.“ „Tanta premitam venustate supra descriptam ecclesiam in propriam capellam rex sibi retinens, tali eam libertate donavit, ut nullus episcoporum in ea cujusvis iuris quicquam haberet.“ (Hartvik: Leg s. Steph. cap. XII.)

² Dr. Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet. II. 157. l.

³ Erdélyi László: i. m. 473. l.

⁴ „Singuli comites per quemcumque suorum voluerit denarios, qui per universas Hungariae partes colliguntur quantum super unoquoque centurionatu fuerit collectum, nominatim sub certo scribentes numero, Strigonium usque ad festum sancti Michaelis mittant.“ (Decr. I. Col. Reg. cap. LXXIX. — Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 193. l.)

(comes palatii, nadvorni span, nádorispán) számoltak el és csak a leszámolás után kapták meg a jövedelemnek nekik kijáró egyharmad részét.

Már ezen intézkedés is mutatja, hogy Esztergom az ország fővárosa maradt, ahol a pénzügyi kormányzat szálai összefutottak, de itt maradt az udvartartás is, melynek vezetése a nádorispán feladata volt. A királyi udvartartáshoz nagy személyzet kellett. Ilyenek voltak az udvarnokok (udvornici), tárnokok vagy kamarások (tavarnici, camerarii, cubicularii), lovászok (agazones), az étekhordó asztalnokok (dapi-feri), pohárnokok (bucharii), akikhez a multságokon és vadászatokon szereplő igriceket (ioculariores), vadászokat (venatores vagy v. bubalorum — bőlényvadászok), solymárokat (falconarii) és ebéseket (caniferi, szlávosan pecér) is számíthatjuk. Külön kell még felemlitenünk a várat (civitas) őrző várőröket (cives), akik a szolgálatukat felváltva végezték. A várnak (civitas, burg) ezen őrzőit (cives, burger) nevezték később polgároknak (purger, polgár).¹

Ilyen nagy számú személyzet és készütség annyira helyhez kötött volt, hogy azt máshová helyezni, az esztergomi vár körül létesült telepeket egyszerűen feloszlatni még akkor sem lett volna indokolt, ha időközben Fehérvár tényleg állandó királyi székhellyé vált volna is.

Kálmán királynak a fentebb említett rendelete Esztergom fővárosi jellegét rendkívül fokozta. Az ország minden részéből összegyűlt ispánok a királyi uradalmak ügyeinek megbeszélésén kívül bizonyára szóba hozták a közigazgatási és törvénykezési ügyeket is, ami hosszabb, mindenre kiterjedő tanácskozásokat igényelt és napokon át Esztergomban tartotta az itt megjelenteket. Ép úgy összejöttek az ország minden részéből a püspökök is, amidőn 1112-ben a nagy képzettségű Lőrinc esztergomi érsek elnöklete alatt Esztergomban egyházi zsinatot tartottak.² Az ispánok és a püspökök ilyféle közös gyűlésén hozhatták meg Szent László és Kálmán királyok a mindenre kiterjedő törvényeiket, amiként már Szent István király is, mint fentebb említettük, Esztergomban hirdette ki (promulgavit) a dekretumait, ami az időben csakis előszóval, mások jelenlétében, vagyis gyűléseken történhetett.

A hely- és gazdaságtörténeti adatokon kívül azonban több más történelmi adatunk van, melyek Esztergomnak Árpád-kori fővárosi jellege mellett bizonyítanak.

¹ Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet. II. 502. l.)

² „Temporibus victoriosissimi Regis Colomanni . . . incipiunt capitula de synodali-bus decretis domini Archiepiscopi Laurentii Strigon. metropolitani et decem suffraganeo-rum suorum.” (Knausz: Mon. I. 75. l.)

Esztergom és Visegrád között, a Duna egyik merész kanyarulatánál, a folyam jobb partján fekszik Dömös, mely a honfoglalástól kezdve fejedelmi birtok volt és királyi ház várta itt nyaralásra a fejedelmi család tagjait. Ezen udvarház egyik termében érte I. Béla királyunkat 1063. őszén az a szerencsétlenség, hogy a széke összeroskadott alatta és súlyos zúzódásokat szenvedett. Az egyre súlyosbodó baj okozta Béla korai halálát is 1063. szeptember 1-én, midőn IV. Henrik támadását várva, betegen vitette magát a Rába és Rábca környékén táborozó sereghez.¹ Dömös később is kedvelt nyaraló helye volt a királyainknak, a Pilis-hegység nagy erdőségei pedig, a legújabb időkig, az uralkodók vadászterületeiül szolgáltak. Mindebből arra is következtethetünk, hogy a nyaralóhelyhez közel eső királyi székhely, Esztergom, különösen télen volt állandóbb tartózkodási helyük az Árpád-házi királyoknak.

Esztergom közelében folytak le Salamon király és Gyésza herceg kibékülésére vezető tanácskozások is, amikor nyolc-nyolc főember és püspök kíséretében a város mellett fekvő szigeten (Helemba) 1073-ban összejöttek és itt sok szemrehányás és mentegetőzés után kibékültek egymással.² Helemba szigetén az esztergomi érseknek volt gyümölcsöse és nyaralója, ahová a későbbi királyok is szívesen és gyakran ellátogattak.³

Szent László királynak Esztergomban való állandó tartózkodásáról nincs tudomásunk; de ő is többször fölkereshette a várost és átutazott rajta. Így, amikor a német fejedelmek Rudolf sváb herceg személyében ellenjelöltet állítottak az olasz földön tartózkodó V. Henriknek, aki Salamonnak a pártfogója volt. László természetesen a sváb herceg pártjára állott, őt haddal is támogatta és 1079-ben, „tél-víz idején, a dömösi kuriáját útba ejtve, kiindult, hogy a németeket pusztítsa.” Sőt ugyanazon évben a herceg tizenhét éves leányát Adelheidot is nőül vette. Salamont pedig utóbb „a gonoszságon rajta kapta” és a visegrádi várba záratta.

¹ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. 112. l.

² „Post haec collectis exercitibus, nunciis frequenter missis, tandem Rex et Dux venerunt Strigonium, ibique ex conducto utriusque eorum tantum cum octo hominibus inter Episcopos et principes navigaverunt in insulam civitati proximam ad colloquendum, ubi diu semet ipsos incusantes et excusantes, tandem, roborato foedere pacis, Geisa rediit in ducatum, Rex autem venit in Albam.” (Marci Cronica: De gestis Hungarorum. Emich, Pest 1867. XLV. l. [Toldy Ferenc-féle kiadás], Knauz: Mon. I. 50. l. és Thúröczy II. c. 52.)

³ II. Andrásnak 1234. jún. 18-án kelt levele. (Knauz: Mon. I. 202. l.) — V. István királynak egy 1270. július 26-án kelt okmánya itt lett aláírva. (Knauz: Mon. I. 578. l.)

„Esztergomon felül, a Duna balpartján“ kereste fel László királyt 1090-ben Jaromir prágai püspök és kérte őt, hogy baráti segílyt nyújtson számára testvére, Wratiszláv cseh herceg ellen, aki az egyházmegyéjét ketté osztotta, őt pedig Prágából Olmützbe helyezte át. A püspök a találkozásnál rosszul lett; László király őt hajóra ültette és az érsekhez, Esztergomba szállíttatta, ahol a püspök meg is halt.¹

Kálmán királynak a már említett törvénye határozottan arra vall, hogy az ő udvartartása is itt volt Esztergomban. Előbb azonban Székesfehérvárott tartotta meg esküvőjét és országra szóló lakodalmát, 1097. május havában, első nejével, Buzillával, aki Roger, Szicilia grófjának volt a leánya. Arduin győri püspököt, Szent István életrajzíróját és Tamás ispánt küldötte Kálmán Sziciliába a királyi menyasszonyért. Az egybekelést az egész országban kihirdették és erre igen sok nép sereglett össze Székesfehérvárott, hogy a menyasszonyt láthassák. A fényes esküvő után országra szóló nagy lakodalmat csaptak, úgyhogy a lakodalmas nép nem is fért el az épületekben, hanem hatalmas sátrakban és zöld ágakkal fedett színekben helyezték el őket.²

Dömös, a királyi nyaralóhely, Kálmán király öccsének, Álmos hercegnek volt a tulajdona. Itt az erdős dömösi hegyek aljában építtetett Álmos monostort és templomot Szent Margit szűz és vértanú tiszteletére, hogy „abban szerzetes papok (kanonokok) szolgáljanak éjjel-nappal az Istennek.“ A templom 1108. év elején készült el és annak felszentelésére meghívta Esztergomból Kálmán királyt is, aki meg is jelent kíséretével együtt. Azt beszélték, hogy Álmos ott törbe akarta csalni királyi bátyját, akit csak híveinek ébersége mentett meg a veszélytől. Kálmán a püspökök kérésére akkor megbocsájtott öccsének, de később a nyugtalan természetű Álmos kegyetlenül meglakolt a folytonos áskálódásáért. Kálmán király őt, fiával Bélával együtt, megvakíttatta és a dömösi monostorba záratta.³

Kálmánt a fia, II. István követte a trónon. Az ő uralkodása alatt 1127-ben történt esemény Esztergomot, mint „Magyarország fővárosát“

¹ Pauler Gyula: i. m. I. 145., 147. és 154. l.

² „Per totam Pannoniam nuptiae regis praeconisantur, undique . . . innumerabilem turbam plus solito rumor nuptiarum et novae reginae visendae appetitus conflavit. (Katona: Hist. Crit. III. 55., Knauz: Mon. I. 69. l.)

³ Dux autem (Álmos) construxit monasterium de Demes, rogavitque Regem, ut ad consecrationem veniret, et sic factum est. — „Anno Domini 1113. Imperator (V. Henrik császár) propter ducem Almus movit exercitum ingentem et venit in confinium Hungariae . . . tandem rex cepit Ducem et filium eius Belam infantulum et obcaecavit eos. Ductus est autem Dux Almus in monasterium suum in Demes.“ (Marci chronica. Knauz: Mon. I. 73. és 76. l.)

említi meg. Eddig akart ugyanis a salzburgi érsek csapataival behatolni Magyarország területére, mert a magyarok, hogy megtorolják Leopold őrgróf határszéli pusztításait, betörték Stíriába és az ő uradalmaiból vittek el igen sok embert és jószágot. A rutén földön tartózkodó király értesülvén Felicián esztergomi érsek által az eseményekről, azonnal elrendelte az elrabolt jószágok és emberek visszaadását, s így a viszálykodás békésen elintéződött.¹

Kálmán király, de főképp fia, István uralkodásától kezdve, aki 1101-ben itt is született, Esztergom állandó királyi székhely lett. Ide hozták Esztergomba a királyhoz azt a cseh nyelvet is beszélő, Solt nevű katonát, aki Ulászló cseh fejedelem elleni háborúban, melyet a király Lőrinc esztergomi érsekkel együtt indított, árulást követett el. Kerülő utakon vezette a cseheket a mulatozó magyarok táborába, úgy hogy a király és az érsek is csak az utolsó percben menekültek meg a biztos haláltól. A király kegyetlenül megbüntette őt árulásáért. Kezeit és lábait négy lóhoz kötötték, és ezek négyfelé szakították.²

II. vagy vak Bélát 1131-ben április 28-án koronázták meg királynak, de az ország ügyeit tulajdonképpen neje, Ilona, I. Uros szerb nagyfejedelem leánya és ennek testvérbátyja, az erélyes Belus bán vezette. Béla királyunk is többnyire Esztergomban tartózkodott és az országos ügyeket tárgyaló tanácskozásokat itt tartotta. Így az esztergomi szigeten lévő Szent Mária egyház apácáinak zárdájában tartotta II. Béla király az 1136. évi tanácskozást Felicián esztergomi érsek elnöklete alatt, amelynek határozatából László fiának a boszniai hercegséget engedte át. A tanácskozáson a többi püspökök és a

¹ Stephanus II. Rex. interveniente Feliciano Archiepiscopo Strigon., pacem Conrado Salisburgensi Archiepiscopo concedit. Fama cucurrerat, ut totam terram Ungariam invaderet et usque Srigonium, quae metropolis est regni illius, nihil vivens relinquere-tur in ultionem populi sui in captivitatem abducti. (Knausz : Mon I. 84. I.)

² „Erat tunc Hungarus quidam, sermonis Bohemignarus, Solthum vocabant, depravata mente hominem, cum in utrisque castris libere versaretur, Stephanum Regem, Uladislauque mutua suspitione implevit, quasi per simulationem colloquii alter alterum circumvenire . . . cogitaret . . . Nisi archiepiscopus Laurentius cum rege citius aufugisset, nec ipse periculum mortis evassisset . . . Comprehensus inter alios impostor, qui in fraudem Hungaros Bohemosque illaque averat, atque vinctus ad Regem Strigonium perductus est, ubi quatuor equis ad singulas manus pedesque alligatis, in quatuor partes illum distrahendum, dilacerandumque tradidit.” (Dubravius : Hist. Boh. I., p. 280. Knausz : Mon. I. 79. I.)

nádorispán is jelen voltak. Ebben az oklevélben van először említés téve a szigeti apácákról.¹

A szerencsétlen sorsban élt édesatyja, Álmos herceg holttestét Béla hazahozatta Görögországból és 1137. szeptemberében a fehérvári székesegyházban temettette el. Pontosan egy év múlva (1138. szept.) adta ki II. Béla terjedelmes adománylevelét, amelyben az atya által megkezdett dömösi prépostság, illetve monostor felépítését teljesen befejezteti és bőséges adományokkal látja el.²

A rendet fenntartó közigazgatás és a bíraskodás ez időben már nem a nádorhoz, hanem az udvarbiróhoz (*comes curialis regis*) tartozott, mely tisztségből később a királyi udvari birói méltóság (*judex curie regie*, országbiró) fejlődött ki. A királynénak is volt ilyen udvari bírása.

II. Gyécsa uralkodása alatt vonultak keresztül Magyarországon a kereszteshadaikkal III. Konrád német császár és VII. Lajos francia király. Az első átvonulás, az egyházak és monostorok sarcolása miatt, nem valami jó emléket hagyott hátra. Majd „Lajos, a frankok jeles királya következett a császár után — írja Márk képes krónikája — és Gyécsa királytól nagy tisztességgel fogadtatott. Egy ideig időzött is nála, komasági viszonyba lépett vele, midőn elment, sok ajándékokkal lőn elhalmozva és seregét az ország minden megterhelhetése nélkül vezette át Görögországba.“³

A francia király kíséretében volt Odo de Diogilo apát, aki leírta a keresztes hadjáratot.⁴ Művében Esztergomról így emlékezik meg: „A Duna keresztül folyik a birodalmon és sok tartomány gazdaságát viszik rajta hajón Esztrigim városába.“ VII. Lajos 1147-ben indította el a keresztes hadait. A hetvenezer emberből álló sereg egyrésze Regensburgban hajóra szállt és az év közepe táján kötöttek ki a hajók Esztergom átellenében. Gyécsa követeket és ajándékokat küldött a

¹ „Rex Bela (II.) *inclitus in conventu Strigoniensi*, ubi filio suo Ladislao comuni regni consilio Poznensem Ducatum dedit, in insula Abbatiae monialium, ubi ecclesia s. Mariae“ Archiepiscopo Feliciano praesidente, et ceteris episcopis praesentibus et curiali comite Francello facultatem disponendi de rebus suis comiti Martino concedit. (Fejér: Cod. dipl. II. 88., Knausz: Mon. I. 87. I.)

² Rex Bela secundus „*providenter et satis prudenter interius et exterius ordinavit ecclesiam Dymisiensem*, quia pater suus recolende memorie Almus dux eam inordinatam dereliquerat.“ Knausz: Mon. I. 88. I.

³ Marci: Cronica. Cap. 71.

⁴ De Ludovici VII, Francorum regis profectione in orientem. II. K. 22—24. I.

francia királyhoz és kéri, hogy jöjjön át hozzá, amit az sok püspökkel és az egész kíséretével meg is tett. A két uralkodó találkozása a legszívésebb volt. VII. Lajos több napot töltött a várpalotában, ahol éppen azokban a napokban született Eufrozina királynénak fiúgyermek (III. István), akinek a francia király keresztapja lett.¹

A két uralkodó szövetséget kötött egymással és a jóviszony továbbra is fennmaradt közöttük. Amidőn III. Sándor pápának III. Viktor személyében ellenfele támadt, II. Gyécsa király levélben buzdította szövetségesét, VII. Lajos francia királyt, hogy az igazi pápa mellett foglaljon állást. „Mert én — írja levelében —, aki Istentől félek, de embertől nem, Sándort, kit az egész egyház és királyi felségednek tekintélye elismertek, szintén elismerem és tőle elszakadni nem akarok.”²

Az egyház iránt érzett nagy tisztelete készítette II. Gyécsát arra is, hogy 1157-ben kiállított oklevélben átengedje a Nána és Kakath (Párkány), a két Esztergommal szemben lévő helységben szedett sóvám jövedelmét az esztergomi Szent Adalbertől nevezett egyháznak.³

Az esztergomi káptalannál őrzött előbbi okmányadatunk a királynak Esztergomban lévő lakóhelye mellett is bizonyít. E mellett tanuskodik IV. István király által 1163. januárjában kiállított ama adománylevél is, melyben a zágrábi egyháznak ajándékozta Dumbro földjét. Ezt az oklevelet ugyanis, Tamás, az esztergomi királyi kápolna mestere állította ki, aki már állásánál fogva is, a király nótáriusa vagy vicekancellárja lehetett. Így vélekedik erről Katona István is.⁴

Gyászos esemény történt 1173. március 4-én Esztergomban. III. István magyar király éppen akkor halt meg váratlanul, amikor Welf (Oroszlán) Henrik szász herceg és Henrik osztrák herceg, István sógora, érkeztek a keresztes hadaikkal Esztergom alá. A megdöbbenés általános volt a városban, azt sem tudták, mit tegyenek; Bánffy Lukács, az akkori érsek, a király temetésével volt elfoglalva. Az ő tanácsára úgy határoztak az ország nagyjai, hogy Florentinus követ vezesse tovább is a keresztes hadakat, aki már Mosonnál csatlakozott

¹ Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában. (M. N. T. II. 282. l.)

² Fejér: Cod. Dipl. II. 163. l.

³ Az okmánylevél eredetije az esztergomi káptalani levéltárban van, II. Gyécsa ólompecsétjével ellátva, „Sigillum Geise Regis” felirással. (Knauz: Mon. I. 110. l.)

⁴ „Stephanus IV. Rex privilegium pro parte Ecclesiae Zagradiensis super terra et sylva Dumbro edit, praesentibus . . . et Thoma, Magistro Capellae Strigonii, hoc privilegium factum est. (Katona: Hist. Crit. IV. 42. l., Knauz: Mon. I. 117. l.)

a sereghez és kalauzolta őket Esztergomig.¹ III. Istvánt Esztergomban, valószínűleg a Szent Adalbertől elnevezett székesegyház kriptájában temették el.

Arnoldus Lubecensis, német író, e keresztes hadjárat leírásában Esztergomról is megemlékezik és felemlíti, hogy a természeti fekvésénél fogva igen erős várost egyrésztől a Duna, másrésztől pedig egy másik folyó övezi, melynek Grana volt a neve. Innen kapta a túlsó parton lévő város és vár a nevét (Gran).²

III. István halála után a főurak nem tudtak megegyezni az új király személyében. Legnagyobb részük az özvegy királyné pártján állott és várták, hogy a születendő gyermeke, mint a trón várományosa, fiú lesz-e? Egy másik rész Béla herceget, az elhunyt király testvérét kívánta a trónra, aki ifjú korától fogva Mánuel görög császár udvarában tartózkodott, azt szerintük legjobban megilleti a trón. Sokan azonban attól tartva, hogy Béla a görög udvarból idegen kormányzási formát és szokásokat hoz be az országba, Gyécsát, Béla testvérét akarták királynak. Ezekhez csatlakozott az esztergomi érsek és a káptalan is.

A Konstantinápolyból fényes kísérettel és királyi pompával hazaérkező Béla herceget Lukács esztergomi érsek vonakodott megkoronázni, mert attól félt, hogy az ifjú herceg, mint törvényesen megválasztott király, a görög császár jogára alá fogja helyezni az országot. III. Sándor pápa meghagyásából 1174. május 13-án a kalocsai érsek koronázta őt meg.³ Béla azonban kerülni akart minden újabb ellentétet, azért még a koronázás napján oklevélben ismerte el,⁴ hogy a királyokat koronázó jog továbbra is az esztergomi érseket illeti meg.⁴ Hogy az esztergomi káptalan tagjait is megnyerje magának, egy másik

¹ Stephanus III. Rex eadem nocte, qua Henricus Leo Saxoniae dux in Palaestina iturus, *Strigonium* appulit, *ibidem morte repentina extinguitur*. . . ac per Lucam Archiepiscopum Strigon. sepelitur. (Knausz: Mon. I. 121. 1.)

² „Applicuerunt ad urbem quamdam, quae naturaliter est munitissima; nam ex uno latere cingitur Danubio, ex alio alveo profundissimo, qui *Grana* dicitur, a quo arx et civitas, quae in altera ripa est, nomen accepit.” (Knausz: Mon. I. 121. 1.)

³ Knausz: Mon. I. 122. 1.

⁴ „Ego Bela (Dei) gratia Ungarie, Dalmatie, Croatie. Rameque Rex, divina disponente clementia suscipio Coronam de manu Colocensis Archiepiscopi, sed non in preiudicium Strigon. Ecclesie, quominus Ungarici Reges ab eiusdem ecclesie Archiepiscopis semper debeant in posterum coronari.” (Knausz: Mon. I. 123. 1.)

oklevélben nekik adta az esztergomi piaci vám kétharmad részét.¹ Ezzel a megbékülést kereső cselekedeteivel is fényes tanujelét adta III. Béla az uralkodásra temettségeknek.

Az ő uralkodása alatt érte el Esztergom a legnagyobb fejlődését, amikor európai színvonalú fővárossá emelkedett.

¹ Knauz: Mon. I. u. o.

III. Esztergom III. Béla állandó székhelye.

Az előző fejezetben csak egy-egy adattal bizonyíthattuk, hogy Esztergom Szent István halála után, különösen Kálmán uralkodása óta, továbbra is megmaradt Árpádházi királyaink székhelyének. III. Béla, aki egész uralkodása alatt Esztergomban lakott, már arra törekedett, hogy itt a nyugati királyok udvaraihoz hasonló fényes udvartartása és állandó királyi székhelye legyen. A görög császári udvarban töltött évek alatt módjában volt Bélának megismernie a görög-római kultúrát és a pompás keleti művészetet, amelyek különösen nagy hatással voltak a magyar herceg lelkére. A székhelyén, Esztergomban épített királyi palotája már a nagy uralkodókéhoz hasonló gazdag művészettel épült fel, amit a közelmúlt években az esztergomi várban napfényre került királyi termek és kápolna architektúrája és falfestményei igazolnak. A királyi palota feltárásának feltűnéstkelő eredményei időszerűvé teszik, hogy a középkori Esztergomot naggyátevő emez uralkodónkról részletesebben is megemlékezzünk.

Béla herceg 1148-ban, valószínűleg Esztergomban született és itt az esztergomi várban nevelkedett tizennégy éves koráig, amikor Mánuel görög császár kivánságára a konstantinápolyi udvarba került. A görög császárnak az volt a szándéka, hogy egyetlen leányát a magyar herceggel összeházasítja és reájuk hagyja a kelet-római császárságot, ha fiú utóda és örököse azután sem születik. Mánuelnek ez az elhatározása valójában a görög császárok évszázados törekvéseinek módosítását jelentette, mert a görög hűbériségnek Magyarország fölé való kiterjesztése helyett, ilyen módon igyekezett a császárságot Magyarországgal összekapcsolni és a régi vágyát, az egykori római birodalom visszaszerzését, megvalósítani.

A görög császárok azon törekvése, ugyanis, hogy fennhatóságukat a magyar királyság fölé is kiterjesszék, régibb² keletű. Az első kedvező alkalom akkor kínálkozott, amikor a magyar királyoknak

a német-római császárokkal szemben kellett az ország függetlenségét megővniök, és ezzel kapcsolatosan a pápasággal is ellentétbe kerültek. Az 1054-ben elszakadt görög egyház már I. András király uralkodása alatt megkísérelte, hogy Magyarországot elvonja a római összeköttetések elől és IX. Leó pápa neheztelését felhasználva, koronaküldéssel akarta azt a görög császári udvar és az elszakadt görög egyház érdekkörébe vonni. Megismétlődött a koronaküldés húsz év múlva, I. Gyésza uralkodása alatt, amikor VII. Gergely pápa hűbéri hódolatot kívánt a magyar királytól, mely jogosabban illeti meg a koronát küldő pápaságot, mint a német császárt. A görög udvarnál nagy tiszteletben álló Gyésza királynak ekkor VII. Dukasz Mihály nyílt görög koronát küldött „Geovic despota, a turkok hívő králja“ felirattal és Gyésza törökösen lehajló bajuszú zománcos képével.¹ Sőt 1075-ben Gyésza másodszor a görög udvarból nősült, elvette feleségül Nikeforosz Botonejatesz görög hadvezérnek, a későbbi görög császárnak unokahugát, Szünadenét.

Szorosabbá vált a két ország közötti kapcsolat Komnénosz János uralkodása alatt, aki 1104-ben még mint tizenhat éves trónörökös vette nőül Szent László király árváját, Priskát (Piroskát), görög nevén Irénét. Fia az 1143-ban trónra lépő Mánuel, akinek ereiben már magyar vér is folyt, a tervének elérésére minden eszközt felhasználva, szívesen látta udvarában II. Gyécsa magyar király öccseit, Lászlót és Istvánt. Sőt Istvánt összeházasította bátyjának, Izsáknak leányával, Máriával; majd erősen támogatta őt a magyar trón megszerzésében. Arra számított, hogy ily módon az ő befolyása is növekedik Magyarországon és hűbéresévé teheti a magyar királyt. A senioratus jogán folyt testvérháborúban Mánuel már Bolgárfehérvárt (Belgrád) ostromolta, mikor belátta, hogy erőszakkal sohasem tudja fenhatóságát a magyar trón fölé kiterjeszteni. Ekkor fordult említett tervével a magyar királyi házhoz.

Eufrozina anyakirályné és III. István elfogadták az ajánlatot és Béla herceg, Becse és Gergely ispánok társaságában, díszes kísérettel érkezett meg Konstantinápolyba, ahol őt a görög császár nagy örömmel fogadta. Néhány év múlva Béla már megkapta az „Alexiosz deszpotesz“ (deszpota) címet és méltóságban a császár után következett, sőt Mánuel császár az 1166-ban tartott konstantinápolyi zsinaton, mint trónja utódját maga mellé ültette.²

¹ Dr. Erdélyi László: Árpádkor. Bp, 1922. 119. l.

² Thallóczy Lajos: III. Béla és a magyar birodalom. Franklin Társulat, 1900. 87. l

Mánuel görög császár uralkodása alatt, 1173-ban járt Görögországban Tudelai Benjamin utazó, aki gazdag és gyönyörű városnak említi Konstantinápolyt. A csodálat hangján ír a „világhírű Szent Szófia” székesegyházról, ahol a görög pátriárka székel, „kinek doktrínája a római pápáétól különbözik.” A templom közelében volt egy „hippodrom”-nak nevezett hatalmas tér, ahol a különböző játékokat és viadalokat rendezték a görögök. Az ősi palotákon kívül, a tengerparton is építtetett Mánuel egy palotát, hová a birodalom minden részéből az évi adót hozták aranyban, bíbor- és skarlátöltönyökben. A görög nép, szerinte, ügyes kereskedő fajta, a tudományokat is kedveli, de él-hal az élvezetekért. Zsoldos csapataikat az általuk barbároknek nevezett népekből fogadják fel a turkomanok királya ellen, mivel a renyhesség és az élvezetek folytán annyira elpuhultak, hogy a harcra teljesen képtelenek és inkább asszonyokhoz, mint férfiakhoz hasonlítanak.¹ Mánuel császár valóban zsoldos hadsereggel küzdött a régi római birodalom megvalósításáért és a görög hatalom kiterjesztésért. Hatalmi törekvéseit mi sem jellemzi jobban, mint hogy magát a többi címei mellett „Augustus... Dalmaticus, Ungaricus, Bosthnicus, Chrovaticus”-nak is nevezte.²

Béla herceg csak huszonegy éves koráig tarthatta magát a görög császár utódának, mert amikor 1167-ben Mánuelnek Elek nevű fia született, az ő trónöröklése is megszűnt. Nem lett Béla felesége a császár Mária nevű leánya sem, mert Mánuel a nejének mostoha hugát, Chatilloni Ágnes antiochiai hercegnőt, magyar néven Annát, adta hozzá nőül. Két évig tartózkodott még Béla herceg a görög udvarban, amikor hire érkezett, hogy bátyja, III. István meghalt. Hívei eljöttek érte Konstantinápolyba, hogy hazavigyék és trónraültsék.

Egy évi küzdelmébe került III. Bélának, amíg megkoronáztathatta magát és ellenfeleinek róla terjesztett tévhitét eloszlathatta. Mert amikor megtudták, hogy Konstantinápolyból történt távozásakor a görög birodalom érdekeinek előmozdítására tett esküt, a magyar trón függetlenségét féltették tőle. De ő az egyházhoz való hűségéről azzal tett tanúságot, hogy III. Sándor pápát pártfogójául nyerte meg, Mánuel halála után (1180) pedig nem késelt a Szerémséget és a dalmát városokat a magyar koronához visszacsatolni. De a görög rokonairól sem feledkezett meg. Sikerrel küzdött Andronikosz trónbitorló ellen, akinek

¹ Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten. Bp. 1891. 33—35. l.

² Báró Forster Gyula: III. Béla király emlékezete. Bp. 1900. 73. l.

halála után Angelosz Izsákot segítette a trónra és nőül adta hozzá Margit nevű leányát.

III. Béla már nő volt, amikor királlyá koronázták. Chatilloni Ágnessel (Anna) 1168. év végén kelt egybe Konstantinápolyban, ahonnan III. István halála után, előkelő bizánciak kíséretében hozta őt Fehérvárra, majd megkoronáztatása után Esztergomba. A francia származású és előkelő nevelésben részesült királynővel a finomabb izlés és műveltség költözött az esztergomi várpalotába, ahol élete végéig (1184) tartózkodott. Gyermekai: Imre, Margit, András és Konstancia is itt születtek. A királyné emlékét egy esztergomi nyilvános fürdő tartotta fenn, amelyről IV. Béla az 1238 január 20-án kelt levelében emlékezik meg. E szerint a nagyanyja, Anna királynő által készíttetett nyilvános fürdőt és a hozzátartozó földet, Róbert esztergomi érsek hozzájárulásával, a jeruzsálemi lovagok esztergomi ispotályának ajándékozta.¹ Megemlékezik III. Béla nejről Erzsébet királynő, a IV. László király felesége is, amikor egy 1281-ben kiadott oklevelében misealapítványt tesz a jóemlékű Anna királyné lelkeüdvéért.²

Francia származású volt III. Béla második neje, Margit is, II. Fülöp Ágost, a francia király fiatal testvére. Amikor III. Béla a francia királyi udvarban keresett magának másodszor feleséget, csupán azokat a régi kapcsolatokat újította meg, amelyek VII. Lajos francia király és II. Gyécsa barátsága és szövetsége óta már megvoltak. A két ország közötti jó viszony továbbra is fennállott. Magyar ifjak keresték fel a párisi egyetemet, hazánkban pedig francia származású szerzetesek telepedtek le. A két ország közötti kereskedelmi forgalom is nagy mértékben megélénkölt.

A házasság létre is jött és Margit királynő, akinek első férje Henrik angol trónörökös fiatalon elhalt, nagy és fényes kísérettel érkezett Magyarországra.³ Margit hozzá volt szokva a nyugati pompához és a diszes udvartartáshoz, azért Magyarországra jövele előtt ismerni

¹ Bela IV. Rex domui hospitalis Jerosolymitani de consilio et consensu Roberti Archiepiscopi Strigon. ac aliorum reditus ac terras quasdam, in specie autem „quaedam balnea communia in Strigonio, quae fecit fieri Avia nostra Domina Anna, secundum normam et libertatem a praedecessoribus nostris eidem domui super hoc concessam“, confert. (Fejér: Cod. Dipl. IV.—I. 106. és Knausz: Mon. I. 326. l.)

² Anna bonae memoriae quondam Illustris Regina, consors inclitae recordationis Tertii Belae Regis Ungariae, pro animae suae remedio... (Dr. Wertner: Az Árpádok család története. 358. l.)

³ Margareta, soror Philippi Regis Francorum relictā bonae memoriae Regis Anglorum Henrici, in magno comitatu recessit Parisiis VIII. Kal. Sept., quam Bela Hungariae Rex suscepturus est in uxorem.“ (Radulf ad Annum 1186., Wertner i. m. 365. l.)

akarta Béla anyagi helyzetét, gazdagságát, de a francia és az angol királyi udvar is élénken érdeklődött a magyar király jövedelme iránt. Ennek az érdeklődésnek köszönhetjük azt a hiteles, számszerű kimutatást, melyet a párisi könyvtárban (Bibliothèque Nationale) őriznek ma is, és amely hű képet ad a magyar király akkori pénzügyi helyzetéről. Az adatok szerint III. Béla király jövedelme a következő volt: Az új pénzverésből évenként 60.000 márka, a sóból 16.000 márka, út-, rév-, és vásárvámból 30.000 márka. A német vendégek Erdélyben (Erdöel) évi 15.000 márkát fizettek, Szlavonia hercege pedig 10.000 márkát. A várispánságokból befolyó évi jövedelem 25.000 márka, azonfelül a hetvenkét várispán mindegyike egyszer ellátja a királyt, és mielőtt felkel az asztaltól, ad neki 100 márkát, némelyik pedig 1000-et, ez kitesz évi 10.000 márkát. A magyar király évi tiszta jövedelme tehát készpénzben elérte a 166.000 ezüst márkát. Ehhez járulnak még a királynénak és a királyfiaknak kijáró nagy ajándékok ezüstben, posztóban, selyemben, lovakban. Ezenfelül a föld népe teljesen ellátja a királyt élelemmel.¹ A magyar követek méltán beszélhettek a francia

¹ A fontos okmány szövege a következő: *Ungarie dominium. Regni Ungarie fines et dominatus amplitudo. In regno Bele regis Ungarie sunt he terre: Hungaria caput regni, Croacia, Dalmacia et Rama. In Hungaria sunt due sedes archiepiscopales, Strigoniensis et Colocensis. Strigoniensis habet de curia regis de moneta sex mille marcas et unum monetarium et est metropolita Ungarie. Colocensis sedem habet bachiensem et habet duo millia et quingentas marcas. Suffraganei domini Strigoniensis (így) sunt: episcopus Agriensis, habens tria millia marcarum; episcopus Boacensis, habens septingintas (így) marcas; episcopus Quinqueecclesiensis, habens mille et quingentas marcas; episcopus Jeuriensis, habens mille marcas; episcopus Vesprimiensis, habens mille septingentas marcas; episcopus Nitriensis, habens trecentas marcas. Suffraganei Colocensis sunt: episcopus Sunadensis vel a fluvi (így) preterlabente Morisensis, habens duo millia marcarum; episcopus Biarch, cuius sedes dicitur Orosiensis, habens mille marcas; episcopus Ultrasylvanus, habens duo millia marcarum; episcopus Zagradiensis super flumen Soa, habens mille quingentas marcas.* In Dalmacia sunt duo archiepiscopatus: Jacerensis, habens quingentas marcas; Espaletensis, habens quadringentas marcas, unde Espalensis (így). Qui similiter habent suffraganeos decem. Rex Ungarie de redditu monete sue habet sexaginta mille marcas per annum. Idem habet de sale suo sedecim mille marcas. Idem habet de pedagogiis et passagiis et mercatis, seu foris, que omnia sua sunt, triginta millia marcarum. Idem habet de alienis hospitibus regis de Ultrasylvas quindecim millia marcarum. Idem habet de sua tertia parte de septuaginta duobus comitibus suis de redditu annuo viginti quinque millia marcarum. Idem habet de duce Sclavonie per annum decem mille marcas. Unusquisque comitum septuaginta duorum semel in anno regem Ungarie procurat et antequam de mensa surgat, dona dat minus centum marcarum et aliquis eorum mille marcas. In quibus ad minus estimatur summa solius regis larga computatione decem millia marcarum. Et preter hec dona regine et filiorum regis magna in argento, in pannis sericis et equis. Et preter hec omnia populus terre regi facit victum plenum. (Fejér: Cod. Dipl. II. 217–18. l.; Forster Gyula: i. m. 139–140. l.)

udvarban Béla király nagy jövedelméről és gazdagságáról, mert ilyen nagy jövedelmük ezidőben, a bizánci császáron kívül, csupán a francia és az angol királynak volt. A magyar király gazdagsága tehát megengedte, hogy családja már olyan kényelemben élhessen, udvartartása pedig olyan fényűzéssel legyen berendezve, amilyent csak az akkori legnagyobb uralkodók engedhettek meg maguknak. De szükséges volt díszesebb udvartartás azért is, mert Béla királyhoz, a rokonsága révén, gyakran jöttek külföldi uralkodók és családtagjaik, fejedelmek követei, és gyakran fordultak meg a királyi udvarban főpapok, főurak, ispánok is. Az esztergomi királyi udvar Béla uralkodása alatt vált a politikai és társadalmi élet igazi középpontjává.

Előző királyaink udvartartási szükségleteit és a szolgálattételt, mint tudjuk, a vár körül lakott különféle szabados osztályok és várnépek látták el. Ez nem csekély feladat lehetett, ha meggondoljuk, hogy, egy 1242-ből fennmaradt feljegyzés szerint, egy királyi lakomán tizenkét ökör, ezer darab kenyér és tizenkét hordó bor fogyott el.¹ A várszolgálathoz tartozó iparosok pedig egyszerű háziipari készítményekkel látták el az udvart. III. Béla uralkodása alatt a fényes udvartartás szükségleteit a régi rendszer szerinti szolgáltatások már nem elégítették ki. Ezekből csak azok maradhattak meg, amelyek a változott viszonyok mellett is beilleszthetők voltak az udvartartásba. Az ipari készítményeket is a királyi székhelyen lakó, külföldről betelepült iparosoktól és kereskedőktől szerezték be az udvar számára. Az udvari szolgálatra berendelt, egymást felváltó cselédség helyébe pedig állandó személyzet került. Az ország minden részéből összegyűjtött terményeket őrző és gondozó, később pénzügyi teendőket is végző tárnokokat, továbbá a lovászokat, pohárnokokat, ételhordókat az udvarnokok közül kiemelik, és szolgálatuk szerint csoportosítják őket. Élükre III. Béla korában, francia szokás szerint, „magister” címet viselő udvari főtisztek kerülnek, mint a királyi tárnokok mestere (magister tavarnicorum vagy cubiculariorum), a királyi pohárnokok mestere (magister buchariorum vagy pincernariorum), a királyi lovászmester (magister agazonum) és a tálnokmester vagy főasztalnok (magister dapiferorum). Fényes ünnepek alkalmával ezek is szolgálatot teljesítettek.²

Újítást hozott be III. Béla a királyi bíraskodás terén is. Uralkodása első éveiben, a hagyományokhoz ragaszkodva, még ő is betar-

¹ Fejér: Cod. Dipl. IV. I. 26. I.

² Dr. Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet. I. 487. I.

totta a régi szokást és évenként nagy kísérettel kereste fel a várispánságokat, hogy ott a hozzáfordulók panaszait meghallgatva, ügyeikben ítéletet hozzon. Ezen ő most az ügyek elintézésének központosítása által változtatott. A kancellária szervezeteinek kifejlesztése és az írásbeliség kötelezővé tétele mindjobban rászoktatta az embereket arra, hogy a királyt nem kell a saját ispánságuk területén bevárniok, hanem legjobban, ha székhelyén, Esztergomban, keresik fel. Így történt, hogy egy vasárnap Széna (Scena) ispán esztergomi palotájának udvarában, Dénes bácsi, Gál erdélyi-fehérvári, Kornél győri ispánok és más urak társaságában egy tölgyfa alatt ülve hallgatta meg Béla király a Farkas nádorispán által eléje vezetett Kaba (Caba) földesúr kérését, akinek gyermeke nem lévén, minden vagyonát a pannonhalmi apátságnak akarta hagyni, az életfogytiglani haszonélvezet fenntartása mellett. A király, a jelenlévő urak beleegyezésével, a kérelemhez hozzájárult. Meghagyta azonban Pál prépost, királyi jegyzőnek, hogy ezt az intézkedését foglalja írásba és a királyi pecséttel is erősítse meg.¹ Szükségesnek találta ugyanis III. Béla, hogy minden olyan ügyet írásba foglaljanak, amelyet királyi felsége jelenlétében tárgyaltak. Mert, mint említi, a tapasztalás meggyőzte, hogy az emberi természet gyöngesége következtében a megtörtént dolgok emlékét idő folytán könnyen elfeledik. Méltó dolognak látszik tehát, hogy mindazt, amiben a törvényes felek megállapodtak, írással is támogassa és megerősítse, hogy így az írás és a hivatott férfiak tanuskodása révén, az sértetlenül fennmaradjon. Mindezt azért rendelte el Béla, „Magyarország méltóságos királya“, hogy királyi felségét a jövőre nézve megkímélje attól, hogy az előtte tárgyalt és eldöntött ügyek közül bármelyik is érvényét veszítse.²

A törvénykezés központosítását és a kancellária átszervezését az is szükségessé tette, hogy a király helyettese, a nádorispán, ez időben már mindinkább az ország kormányzásával van elfoglalva. II. István óta már neki is van állandó helyettese, a királyi udvarispán (*comes curiae regis*), aki eleinte gazdasági ügyekkel foglalkozott, de feladatai közé tartozott a törvénykezés is, sőt később teljesen bírói tisztséggé alakult át. A kancellári tisztséget rendszeren a fehérvári pré-

¹ Wencel: Árpád-kori új okmánytár. I. 68—89. l. — ... Aderat cum pluribus Regni principibus, „quando Rex, Bela (nempe III.) in die dominico in domo Scene Comitibus sub quadam quercu sedens“... donationem cujusdam Caba, Abbatiae s. Martini s. Montis Pannoniae factam, confirmavit. (Knauz: Mon. I. 124. l.; Fejér: Cod. Dipl. II. 203. l.)

² Fejér: Cod. Dipl. II. 198—199. l.

post viselte. Ilyen volt a fentebb említett Pál prépost is, aki később erdélyi püspök lett. III. Béla uralkodása alatt már mások is kerültek a kancellária élére. Így Adorján budai prépost is, akinek több évi működése alatt sokat fejlődött az intézmény. Ő állította ki azt az okmányt is, amelyben III. Béla király a leánya dajkájának családját jutalmazza meg és teszi szabaddá.¹

Ilyen belső ügyek elintézése is arra mutat, hogy a kancellária, amelynek személyzetéhez a királyi notárius és az udvari káplán is tartoztak, a király székhelyén, tehát Esztergomban működött.

Azon okmánnyal kapcsolatosan, amely III. Béla királynak Széna ispán háza udvarában történt törvénykezéséről szól, „Zénie palotának” eredetére és céljára is következtethetünk. A Zenie palota, mely az esztergomi piactéren, a Szent Lőrinc-templom közelében állott, nem lehetett más, mint az oklevélben említett Széna (Scena) ispán háza; Széna (Scéna) ispán azonban az okmány kiállítása idején már nem élt. Neve, ugyanis, nincs a felsorolt várispánok nevei között (akkor már Csoba volt az esztergomi ispán), az csak a palotával összefüggésben van felemlítve. A név genitivus alakjából (domus Scene) maradhatott fenn egy kis elferdítéssel, a palacium „Zenie” elnevezés, mint ahogy Góré ispán nevét is fenntartotta az esztergomi határban egy dülő neve. A Zenie-ház, a körülötte lévő királyi udvarnokok házaival együtt, nagy területet foglalt el. Az ispáni ház tulajdonképpen közcélokat szolgált; itt lakott és ítélkezett az esztergomi várispán, a raktáraiba hordták és tárolták a várispánságokból hozott terményeket. Az épület keletkezésének idejét Kálmán király korára vihetjük vissza, mert ő rendelte el, hogy az ország várispánjai a királyi jövedelmeket Esztergomba hozzák. Az épület rendeltetése mellett bizonyít a körülötte lakó királyi udvarnokok nagy száma is, akik 1184-ben, százados vezetése alatt, még egy tömegben éltek és a felügyelőjük Nána comes volt.² Hasonló célból építtetett Mánuel görög császár is egy külön palotát Konstantinápolyban abban az időben, amikor Béla még a görög császári udvarban tartózkodott.³ A közcélt szolgáló épületet tehát valószínűleg III. Béla maga építtette át palotává.

Az épület azonossága mellett szól ama körülmény is, hogy Arnoldus Lubecensis feljegyzése szerint III. Béla király a kereszteshadak-

¹ Wencel : Árpádkori Okmánytár. I. 78. l.

² „Quidam udvornicorum regis de suburbio Strigoniensi, Seraphim videlicet et Pancratius centurio, cum quibusdam suis subditis udvornicis, Nana comite suffragante” etc. (Knauz : Mon. I. 129. l.)

³ Szamota István : Régi utazások. 34. l.

kal 1189-ben Esztergomon átvonuló Barbarossa Frigyes és nagy kíséretét négy napig lent a városban, a Zenie-palotában vendégelte meg, és csak aztán vezette fel fejedelmi vendégét a várpalotába.¹ A Zenie-palota még századokon át fennállott és IV. Béla királytól kezdve adás-vétel útján többször gazdát cserélt, de az épületnek tulajdonjoga mindvégig királyi adományozáson alapult és az később sem tartozott a város joghatósága alá.² Középület jellegét végleg akkor veszítette el, amikor a királyi székhely Esztergomból Budára került és már az udvarnokokra sem volt szükség. IV. Béla 1264-ben adományozta el a Szent Lőrinc-templom körül lakott királyi udvarnokok földjét a csuti monostornak.³

III. Béla fényes esztergomi udvartartásának gazdagságáról akkor kapunk igazán hű képet, ha figyelemmel kísérjük a Barbarossa Frigyes és az országon keresztül vonuló keresztesek fogadtatásakor rendezett ünnepségeket. A Mainzban egybegyűlt német birodalmi gyűlés 1188. március 27-én határozta el a keresztes hadjáratot és a seregnek Magyarországon való átvonulását. Ennek engedélyezése végett Frigyes császár követet küldött III. Bélához, aki nemcsak a pápa és közte lévő jóviszony miatt, de a veje, Izsák görög császárra való tekintetből is elhatározta, hogy a német császárt a legszivesebben fogadja és a kereszteseket minden szükségessel ellátja.

A német császár 1189. május havában lépte át az ország határát és a Pünkösdi ünnepét a kapuknál (gyepű) ülte meg. Pozsonynál fényes követség várta Barbarossa Frigyes és vele az egész hadat. Amikor az ország fővárosához értek, melynek Gran volt a neve, a király, több főúr és ezer katona kíséretében, személyesen ment a császár elé, s minden tiszteletet megadva, őt nemcsak vendégbarátsággal, hanem mint magyar király, hivatalosan is fogadta.⁴

¹ Monumenta Germaniae Hist. XXI. 171. l. — Pleidell Ambrus: Magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934. 1—3. szám. 38. l.

² Knauz: Mon. II. 357—359. l.

³ „Preterea contulimus dicto Monasterio sancti Leustachii terram udvornicorum nostrorum, sitam in Strigonio, intra fossatum et extra, circa ecclesiam beati Laurencii martiris et etiam in vico fabrorum, que possunt in se continere septuaginta Curias, cum omnibus terris ad easdem pertinentibus.” (Knauz: Mon. I. 511. l.)

⁴ Quum autem dominus Imperator in civitatem venisset, quae Gran dicitur, quae Ungarorum est Metropolis, rex ei in propria persona cum mille militum comitatu solemniter occurrit. . . Exinde rex imperatorem in castrum, quod Gran dicitur, recepit, transito flumine eiusdem nominis, a quo ipsa civitas, in qua prius moratus fuerat et castrum ipsum nomen acceperat” (Arnoldus Lubecensis. Knauz: Mon. I. 138 l.)

A császár, valamint a számos egyházi és világi előkelőségből álló kísérete és az egész kereszties had, mint már említettük, négy napig tartózkodott Esztergomban. A magyar király most mutatta meg nagy gazdagságát, igazi vendégszeretetét. A király felesége, Margit, pompás sátrat ajándékozott a német császárnak, mely olyan nagy volt, hogy alig fért el három szekéren. A sátor négy részre volt felosztva és az egészet skarlát posztó fedte. Belül egész hosszában gyönyörű szőnyeg díszítette, amelybe fehér vadászkutya alakja volt beleszőve. Az egyik részében díszes ágy volt értékes takaróval, mellette egy elefáncsontból készült, ülővánkossal ellátott szék állott.

Béla király azután felvezette császári vendégét a várba, ahol az újonnan épült palotájában fejedelmi fogadtatásban részesítette őt és fiát, Frigyes sváb herceget, akivel III. Bélának egyik leánya volt eljegyezve. (A házasság sohasem történhetett meg, mert Frigyes herceg 1191-ben elesett a Szentföldön.) Margit királynő az ünnepi hangulatot felhasználva, arra kérte Frigyes császárt, hogy királyi férjénél járjon közben Gyécsa herceg szabadon bocsájtása érdekében, aki pártütése miatt már tizenegy éve börtönben sinylődött. III. Béla a császár kérésére ezt is megtette, de Gyécsát csak azon feltétellel bocsájtotta szabadon, ha a kereszties haddal ő is távozik az országból és soha többé vissza nem tér.

A király két raktár finom lisztet is ajándékozott Frigyesnek. A császár azonban mindennel el volt látva és az egész ajándékot a szegény keresztieseknek engedte át. Oly nagy volt a tolongás a lisztes hombárok körül, hogy három kereszties vitéz belefűlt a lisztbe. Ajándékozott még Béla a keresztieseknek több kenyérrel megrakott teherhajót, borral, árpával, abrakkal megrakott társzekereket, egy raktár zabot, továbbá ökröket, juhokat és három tevét.¹ Mindezek a bőkezű ajándékok a keresztiesek körében igen nagy örömet, de még nagyobb feltűnést és bámulatot keltettek.

A császár tiszteletére lovagi tornákat is rendeztek, amelyek a francia királlyal barátságban élt II. Gyécsa ideje óta lettek szokásosak Magyarországon. Majd vadászni vitte el Béla vendégét a pilisi erdőbe, egész odáig, ahol még romjaikban is fényesen állottak a régi római épületek (Aquincum). Azután tovább mentek a nagy királyi szigetre, a Csepel-szigetre, mely különösen gazdag volt vadakban. Itt is vadásztak két napig.²

¹ Ansbert osztrák lelkész feljegyzései, aki Barbarossa Frigyes kíséretében volt. (Szamota István: Régi utazások. Bp. 1891. 19. l.)

² Ansbert feljegyzései: Mon. Ger. Hist. Scr. XVII. (Marczali: Magyarország az Árpád-házi királyok alatt. M. N. T. II. 329—331. l.)

A fényesen megrendezett esztergomi és budai ünnepségek után tovább indultak a keresztes hadak; az utat már Gyécsa herceg készítette elő számukra. III. Béla bizalmas emberei közül kilenc várispán és Csák Ugron győri püspök kísérték őt bandériumaikkal. Ezek közül három várispán a Szentföldre is tovább ment vele. Az Aldunánál ismét liszttel megrakott társzekerek és más újabb ajándékok várták a sereget, melyek értéke az ötezer márkát is meghaladta. Viszonzásképpen a császár összes hajóit a magyar királynak ajándékozta, mert különben is úgy hallotta, hogy az aldunai sziklák között a föld elnyeli a Dunát, tehát úgysem vihetné tovább azokat.¹

A nagy jövedelemmel rendelkező III. Béla, akinek gazdagságát a nagy pompához szokott német császár is megcsodálta, könnyen megtehetette, hogy az állandó királyi székhelyéül választott Esztergomot minden tekintetben az ország első városává emelje. Odo de Diogilo, a nagy kereskedelmi forgalmú Esztergomot (Estrigun), országos vásárral és az ide települt soknyelvű lakosságával (vendégek = hospites), már néhány évtizeddel előbb is (1147) olyan városnak említi, ahová sok tartomány gazdagságát (terményeit, árúit) hordják össze.² Esztergom valóban az ország középponti vásárhelye volt, ahová Európa minden részéből jöttek külföldi kereskedők. Bécsi, velencei, régensburgi, rajnántúli, francia és görög kereskedők hozták ide a selyem, szövet-árúikat, iparkészítményeiket, különféle terményeket, gyümölcsöt, kávé stb. Az oroszok leginkább lovakat hajtottak fel az esztergomi vásárra.³ A város kitűnő földrajzi fekvése nagyon elősegítette, hogy Esztergom az ország kereskedelmi középpontjává váljon. Erre irányult forgalma a magyar Alföldnek, mely nyers terményeit és állatjait Bécs felé Esztergomon át szállította. Természetes találkozó helye volt Esztergom a Bécs felől, Budáról és a Felvidékről vezető utaknak is. A fő közlekedési út nyugat felé a Duna volt, melynek két lapos part-része igen alkalmas révül kínálkozott és a Felvidék felé irányuló forgalom számára nélkülözhetlen átkelőhelyé tette Esztergomot. A várossal szemben lévő kakathi révet (Párkány) már 1075-ben említik okleveleink. A felvidéki forgalom természetes levezetője, a Garam pedig Esztergommal szemben ömlött a Dunába.

¹ Ansbert feljegyzései : Mon. Ger. Hist. Script XVII. u. o.

² A francia Odo de Diogilo VII. Lajos francia király kíséretében jött Magyarországra és Esztergomról így ír : *Danubius multorum regionum divitias nobili civitate Estrigun navigio convertit.* (Monumenta Ger. Hist. Script. XXI. 62. l.)

³ Knauz : Mon. II. 175. l.

A külföldiek letelepedése Magyarországon és ezzel Esztergomban is, mint tudjuk, már Szent István idejében megkezdődött, akinek nejével Gizlával németek (bajorok, svábok) jöttek be hazánkba. Kálmánnak uralkodása idején nejével, Buzillával olaszok települtek be az országba. A keresztes háborúk idejében pedig, különösen II. Gyécsa uralkodása alatt, a Rajna vidékéről és Flandriából származó telepesek jöttek Magyarországra. A szászoknak nevezett frankok, a flamanok és a vallonok egyrésze Erdélyben, másrésze pedig a Szepességben telepedett le. A Rajna mellékéről jött frankok (latinok) és az itáliai olaszok (lombardok) már külön városrészben (villa Latinorum) laktak Esztergomban, de külön városrészük volt az örményeknek is, akik a görögökkel való összeköttetésük révén telepedhettek itt le.

Freisingi Ottó püspök, aki 1147-ben III. Konrád császárral járt Magyarországon,¹ még kevés kőházat és igen sok faházat látott az országban. Ez a megállapítás azonban aligha vonatkozhatott Esztergomra is, ahol később, III. Béla uralkodása alatt, a külföldiekkel való állandó összeköttetések következtében, már gazdagon felszerelt emeletes árúházak, paloták és vendéglők épültek a piacon. Ilyen épületek nélkül egy emberöltővel később (1242), nem mondhatta volna Rogérius Esztergomot az összes magyar városok között a legszebbnek és a leggazdagabbnak.²

A királyi székhelynek európai színvonalra való emelésére akkor tett legtöbbet III. Béla, amikor a várhegyen lévő királyi palotájának korszerű újjáépítését határozta el. Az esztergomi várhegy déli részén napfényre került földszintes és emeleti termek, folyosó és erkély, valamint az udvari kápolna, az egykori terjedelmes palotának csupán a királyi család által lakott részét képezte. A gazdag tagozású, románstílusú kapuzatok, oszlopfők és boltozatok, az ablakívek és a kápolnarózsa mind arra vallanak, hogy a renoválás a XII. század utolsó negyedében, III. Béla király kezdeményezésére történt. Az egyik kapuzat timpanonjában rá is találtak Béla arcképére, más helyen pedig az Árpádok oroszlános címerére. Az udvari kápolna kapuzatának az

¹ Freisingi Ottó püspök, I. Frigyes császárról írt életrajzában (*Gesta Friderici I. Imperatoris*) Magyarországról is megemlékezik. (Mon. Ger. Hist. Script. XX. és XXI.)

² Rogerius: „*Strigonium in Hungaria omnes et singulas precelleret civitates.*” (*Carmen* Mis. c. 38.) — Kőből épült házról és palotáról van említés téve egy 1243-ban kelt okmányban: „*Capitulum Strigoniense . . . locamus domum nostram lapideam cum curia circumiacente, sitam super forum Strigoniense, prope Palacium Zenie.*” (Knauz: Mon. I. 354. l.) — Egy 1279-ből kelt oklevélben pedig Kopasz (Calvus) Péter vendéglőjéről van szó. (Knauz: Mon. II. 96. l.)

ugyanakkor újjáépített székesegyház „porta speciosa”-jával való hasonlósága pedig arra mutat, hogy mindkét építés ugyanazon művész tervei szerint történt. Gerevich egyetemi tanár szerint az esztergomi királyi várkapolna a legszebb nyugati románstílusban épült, és úgy művészileg, mint technikailag a legjobb európai színvonalon áll; éppenséggel nem provinciális jellegű munka, mert hiszen akkor Esztergom a magyar királyok székvárosa volt. A királyi várpalota pedig a középkori magyar építészet egyik gyöngye. Nemcsak középkori művészetünk magas színvonaláról tesz újabb bizonyosságot, hanem Árpádházi királyaink nagy műszeretéről is.¹

Bizonyára III. Béla király bőkezűségéből épült újjá, Jób érsek idejében, az akkor leégett Szent Adalbert székesegyház is, amelynek elpusztulásáról Imre királynak egy 1198-ban kelt leveléből értesülünk.² Jób érsek a székesegyházat az eredetinel is fényesebben építtette; erre mutat a főkapuzatának (porta speciosa) képe és leírása is.³ A színes képen öt oszloppáron nyugvó, gazdagon kiképzett, körülötte figurális alakokkal, feliratokkal és mozaikszerű betétekkel is ellátott, románstílusú kapuzatot látunk, amelynek timpanonja érdekel bennünket legjobban. Abban ugyanis az esztergomi vár XII. századi alakját, sőt magának III. Béla királynak arcképét is megörökítve találjuk. A vár két saroktornyát ormós épület és hadiormózat (Zinnen) köti össze. A vár fölött ezt a szót olvassuk: „Castrum.” III. Béla alakját Szűz Mária előtt földre borulva találjuk. A szakállat viselő király fején korona van, öltözete alul fehér, felül vörös színű ruha. Mindkét kezében lapot tart „Qui plasmati me miserere mei” felirattal. Felette „Rex Bela” felírás van. Hasonlóképen leborulva látjuk a székesegyház másik építőjét, Jób érseket is, „Jób Archieps” jelzéssel.⁴ A várnak és a mögötte látszó királyi palotának remek kivitelű képét megtaláljuk az esztergomi „latinok” kettős pecsétjén is, melynek a XIII–XIV. századból való pecsétnyomója a Magyar Nemzeti Múzeumban van.⁵ A pecsét hű mása kőbe vésve az esztergomi városháza oromzatán is látható.

¹ Dr. Lepold Antal: Az esztergomi várhegyen folyó régészeti kutatások történeti vonatkozásai. (Esztergom Évtapjai, 1934. VII. évf. 34–41. l. és u. o. 54. l.)

² Knausz: Mon. I. 157. l.

³ A képet és ennek leírását, gróf Barkóczy Ferenc meghagyásából, Széless György „e romok között tizenkét év óta javadalmas lelkész” készítette el 1763-ban, akinek írását Czobor Béla is felhasználta.

⁴ Dr. Czobor Béla: Az esztergomi elpusztult bazilika. Bpest, 1900. 13–14. l.

⁵ Knausz: Mon. I. 64–65. l., leírása 687. l.

III. Béla a királyi adományával nemcsak a székesegyház újjáépítését tette lehetővé, hanem az egyház megerősítését is célzó egyéb rendelkezéseivel a magyar nemzet művelődését és megerősödését segítette elő. Az ő uralkodása alatt lett országos jelvényé a pajzsba foglalt kettős kereszt. A legjobb viszonyban volt Béla III. Sándor és VIII. Gergely pápákkal. Erre mutat az is, hogy I. László királyt az ő kérésére avatták szentté (1192). Megnyerte maga számára Lukács érseket, a legnagyobb ellenfelét is. Egy 1181-ben kelt oklevél kiállításánál a jelenvoltak között még olvashatjuk az ő nevét. De a következő évben már nem élt, mert Imrét 1182. év pünkösdjén „Nicolaus Archiepiscopus Strigonii, Luce successor” koronázta meg. Sikerült megnyernie a jóindulatát és hűségét az esztergomi társas káptalannak (konventus) is, melynek fenntartásához az esztergomi vám háromnegyed részét engedte át.¹ Az esztergomi érsekség jogait többször megerősítették a pápák III. Béla uralkodása alatt.

Esztergom határában akkor már két rendház is volt, mindkettőt még II. Gyécsa király alapította. Egyik a Szent János lovagoké, a mai Szentkirályi dűlőben, a Duna mellett, melynek alapításáról III. Orbán pápának 1187. június 23-án kelt leveléből értesülünk. E szerint a rendház és a templom az Obon (Abony) nevű földterületen épült, fenntartásához a pilisi erdőből naponként öt szekér fa járt.² Hozzá tartozott a táti konvent is (ecclesia sancte Marie de [Thout] Tát), melyet 1181-ben III. Béla alapított. A másik rendház a bélpoklosokat és más beteget ápoló Szent Lázár lovagok zárdája és temploma volt. Erről egy 1181-ben kelt határjárási levélben van említés téve, pontos helyéről pedig a városnak 1767-ben Szalóky János által készített térképéről szerezhetünk meggyőződést.³ III. Béla uralkodása alatt létesültek az egresi (1179), pilisi (Klastrompuszta, 1182), szentgotthardi és zirci (1184) cisztercita apátságok is. A francia eredetű, gazdálkodással és

¹ „Bela tertius, secundi Geisce regis filius, dei gracia Ungarorum rex . . . notum fieri volumus, quod tempore Luce, venerabilis Archiepiscopi Strigon., canonicis ecclesie beati Adalberti duas partes tributi de foro Strigoniensi, ad ius regis pertinentis, divine renumeracionis intuitu contulimus. Terciam vero eiusdem tributi partem, Job eiusdem loci existente archiepiscopo reverendo, in utilitatem et profectum predictorum canonicorum ordinavimus; quarta tantum parte ad usus regios retinentes.” Knausz: Mon. I. 137. l.

² Knausz: Mon. I. 115. l.

³ Jánoslovagok temploma és rendháza Esztergom mellett (Sfp). Esztergom Évkönyvei, 1926. évf. 28. l. — Szalóky János 1767-ben készült térképe a városházán (gazdasági hivatal) található meg.

tudományokkal is foglalkozó szerzeteseket a király igen kedvelte. Udvari papjai és gyermekeinek nevelői is többnyire a ciszterciták voltak.¹

III. Béla az európai uralkodó családokéhoz hasonló gondos nevelésben részesítette a gyermekeit, akikre egyénenként is nagy hivatás várt: Imre és András fiai magyar királyok lettek, Margit és Konstancia leányai pedig külföldi uralkodók feleségei. A francia udvarral rokonságban élő magyar király a Hohenstaufokkal is kereste az összeköttetést. Barbarossa Frigyes egyik leányát már hét éves korában eljegyezte Imrével és ez okból fiát 1182. pünkösdjén meg is koronáztatta. A császár Zsófia nevű kislánya azonban két év múlva meghalt. A rokoni kapcsolatok felújítását jelentette volna a császár Frigyes nevű fiának Konstanciával való házassága is, de a hercegnek a Szentföldön bekövetkezett halála ezt is megghiúsította. Konstancia később (1194) első Ottokár cseh királyhoz ment nőül. Béla király Margit nevű leánya még 1180-ban II. Angelosz Izsák görög császárnak lett a felesége.

Mikor a Szentföld a törökök kezére került, valamennyi keresztény uralkodó összefogott annak visszafoglalására. Fogadalmat tett erre III. Béla is, de betegsége miatt már nem vehetett részt a keresztes háborúban. Fogadalma teljesítésére azonban András fiát kötelezte a halálos ágyán, akinek erre a célra nagy kincset hagyott. Béla király 1196. április 23-án (éppen Béla napján) halt meg és első neje, Antiochiai Anna mellé temették el Fehérvárott. Csontvázaik a XIX. századi ásatások során teljesen épségben kerültek elő a fehérvári Bazilika romjai alól. Országos gyászpompával temették el földi maradványait 1898-ban a budavári koronázó templom egyik oldalkápolnájába, ahol díszes síremléket állított nekik a nemzeti kegyelet.

Béla második nejének, Margitnak nem volt gyermeke. A jó szívű királyné nem sokáig élt a férje halála után. A következő évben a Szentföldre induló német zarándokokhoz csatlakozott, de oda már betegen érkezett. Nemsokára meghalt és Akkonban temették el.

III. Béla nyugat felé irányuló külpolitikájával és bölcs uralkodásának minden cselekedetével arra törekedett, hogy Magyarországot naggyá és gazdaggá tegye. Nagyszerű építkezéseivel és állandó udvartartásával pedig Esztergomot igazi királyi székvárossá emelte.

¹ Forster: III. Béla király emlékezete c. mű 115—144. lapjain.

IV. A királyi székhely a tatárjárásig.

Esztergomnak, az ország székhelyének, a nyugati városokéhoz mértén is nagyarányú fejlődése és jelentősége a XIII. század folyamán nem csekély mértékben hanyatlott alá. A hatalomért való versengés, mely a század elején, az 1194-ben másodszor is megkoronázott Imre és öccse, András herceg között folyt le, Esztergomot az állandó királyi székhely jellegétől fosztotta meg és utóbb is Imrét a székhelynek máshova való elhelyezésére kényszerítette.

Az új királyi székhely kialakulása azonban nem történhetett meg máról-holnapra. Adataink bizonyítják, hogy az Árpádházi királyaink továbbra is Esztergomot tekintik székhelyüknek. Ha a körülmények gyakran távol is tartják őket Esztergomtól, családjaik állandóan itt tartózkodnak. Csak a tatárjárás után, amikor Esztergom, a vár kivételével, teljesen elpusztult és az ország újjáépítése is új feladatok elé állította a királyt, hagyta el IV. Béla véglegesen Esztergomot.

András herceget atyjának tett esküje kötelezte, hogy a neki hagyott kincseken keresztes hadat vezessen a Szentföldre. Hozzá is fogott a had megszervezéséhez, de csakhamar kitudódott, hogy ő tulajdonképpen Imre király ellen gyűjti a sereget. Imre mindent elkövetett a trónja biztosítása érdekében. Mindenekelőtt külföldi hatalmakkal keresett összeköttetést. Nőül vette az arragoniai királynak, II. Alfonznak leányát, Konstanciát, akivel a fényes lakodalmát Esztergomban tartotta meg. Az esküvőn Henrik cseh fejedelem is megjelent, akivel Imre szövetséget kötött.¹ Idejében értesítette trónja veszélyéről a Szentszéket is. III. Ince pápa (aki 1198-ban került a pápai trónra) emlékeztette Andrást az atyjának tett esküjére és komolyan intette őt, hogy ne merészeljen fegyvert fogni a király vagy az ország ellen.²

¹ „Instruebat tunc *Emericus Hungarorum Rex*, *Belae filius*, ingentique apparatu nuptias cum *Constantia*. *Arragoniae Regis filia*. *Strigontii adornabat*, ad quas *Henricum* quoque *Bohemiae Principem* invitaverat.“ (Dubravius : Hist. Boh. I. 378. — Knausz : Mon. I. 152. I.)

² Knausz : Mon. I. 154. I.

Imre király arra is törekedett, hogy adományaival a magyar főurakat és főpapokat a maga számára megnyerje, Különösen atyai tanácsadójában, Jób esztergomi érsekben bízott, akit III. Ince pápa egyelőre fel is oldott azon fogadalma alól, hogy a Szentföldre induljon. Hasonlóképpen felmentést adott a nádornak és Imre többi hiveinek is, mindaddig, amíg a nyugalom ismét helyreáll az országban.¹

III. Ince pápa az 1198-ban kelt levelében az esztergomi egyházat az összes jogaiban és kiváltságaiban megerősítette.² Imre ennél sokkal többet tett. Az esztergomi érseket nemcsak abban a régi jogukban erősíti meg, hogy a királyi jövedelmek egy tizedét továbbra is élvezhetik, hanem ugyanakkor örök időkre nekik adományozza a várban lévő királyi palotát, azon kikötéssel, hogy szükség esetén a királyt oda befogadni kötelesek.³ Még ebben az évben megerősíti az esztergomi káptalant is a piaci vámszedés (helypénz) jogában és az eddigi háromnegyed részhez hozzáadja a negyedik részt is, bár az előző adományokról szóló oklevelek a székesegyház égésekor megsemmisültek. Ezen adományt Ince pápa is megerősítette.⁴

Imre királynak említett adományai már a királyi székhelynek máshová való áttételét is célozták és általuk azon régebbi felfogás is érvényre jutott, mely szerint „a király és az ország első főpapja egy helyen ne székeljenek”. A királyi székhely elhelyezésének közvetlen okát azonban nem lehet a székesegyház szomszédságában lévő palotának, még a III. Béla uralkodása alatt történt, leégésében keresnünk. Mert a templomnak és a vele kapcsolatos épületeknek égése Jób esztergomi érsek (1185-től) első éveiben történt és a király bőkezűségéből pár év alatt azok újra felépültek, a templomot fel is szentelték. Egyidejűleg ment végbe a királyi palota művészi restaurálása is ugyanazon építő iparosok alkalmazásával, mint arra az előző fejezetben a székesegyház és a királyi palota román kapuzatának hasonlóságából következtettünk. III. Béla halálával csupán a terjedelmes királyi palotának teljes egészében való újjáépítése maradt félben, azért mondja a palotáról az adománylevél is, hogy „nondum opere consummata”, vagyis hogy nem volt még teljesen kiépítve.

¹ Knauz: Mon. I, 153. l.

² Knauz: Mon. I. 154. l.

³ ... Item pro salute nostra et pro discordia vitanda, exemplo sanctorum regum, donavimus in perpetuum domum regalem in Castro Strigon., que nondum fuit opere consummata, eidem Strigon. Archiepiscopatu; tamen tempore necessitatis nostre ipse dominus Archiepiscopus nos in eadem recipere teneatur. (Knauz: Mon. I, 156. l.)

⁴ Knauz: Mon. I, 156. és 159. l.

Imre királyt elsősorban András herceg lázongása bírhatta arra, hogy a székhelyét megváltoztassa és az esztergomi királyi palotát az érsek számára átengedje. András herceg ugyanis a Horvát-Szlavonországban gyűjtött seregével a Dunántúlt fenyegette és Fehérvár elfoglalására törekedett, hogy magát az ott őrzött szentkoronával megkoronáztathassa.¹ Imre királynak ez ellen kellett tehát védekeznie, ezért tartózkodott inkább Fehérvárott, mely a csapatok összevonására is alkalmasabb helyül kínálkozott Esztergomnál. Az esztergomi várhegyen épült királyi palota ezentúl már csak bizonyos esetekben igénybe vett, olyféle védett helyévé vált, ahol főképpen a királyi család — mint azt az adománylevél is mondja — a szükség idején lakhatott, mint ahogy Imre családja is, egészen a király haláláig, e biztos helyen tartózkodott.

A királynak másutt, többnyire Fehérvárott való tartózkodásával Esztergom inkább érseki székhelyévé vált. Ennek megerősítésére szolgáltak a király újabb adományai is, melyeket az esztergomi egyháznak tett. A III. Béla király által átengedett helypénzszedési joghoz Imre kiegészítésül még annak a piacterületét is (*locum fori Strigoniensis*) odaadta. Ez a terület a Kisduna azon részétől, ahol a halászbárkák kötöttek ki, egészen a Nagyduna kikötőjéig terjedt. Az egyháznak adta továbbá a területen található összes telkeket, házakat és egyéb épületeket is, azzal a kikötéssel, hogy az oda beköltözött betelepülők (*hospites et inquilini*) nem tartoznak a latinok városának (*vicus latinorum*) joghatósága alá.²

A következő évben, Jób érsek kérésére, hűségük jutalmazásául a káptalannak adta Imre a királyi udvarnokok által otthagyott azon területet (földet) is, mely a város közepén, a Szent Lőrinc-templom körül feküdt, amelyet kelet felől a városkapun kívül húzódó út, észak felől a Kisdunáig nyúló árok, dél felől pedig a Szent Miklós-templom alatti piactér határolt, egészen a Kisduna azon részéig, ahol a halakat tartották és árusították. Azt is hozzáteszi, hogy ezen területhez a királyi udvarnokoknak többé semmi joguk nem lesz.³

¹ Hóman—Szekfű: Magyar történet. II. 11. I.

² „Hemerius, dei gratia Hungarie. Dalmacie. Chrouacie. Rameque rex . . . de consilio episcoporum et baronum Regni nostri . . . *locum fori Strigoniensis cum fundis, mansis et edificiis . . . eidem ecclesie et fratribus dedimus, donavimus et contulimus. Volumus etiam, quod iidem hospites et inquilini sint distincti a vico latinorum, et nullo iure in ipso vico residentibus subiaceant.*” (Knauz: Mon. I. 162. I.)

³ „Sed quod quedam (terra) *udvornicorum nostrorum Strigoniensium* in medio, circa ecclesiam sancti Laurencii remanebat, ipsam ad petitionem venerabilis patris domini Job, archiepiscopi Strigon., dilecti et fidelis nostri, predictis fratribus, intuitu fidelitatis eorum, et pro nostra ac eiusdem patris nostri (Bele) salute sempiterna, donavimus perhempniter possidendam, ne predicti udvornici nostri habeant aliquando causam ipsos fratres perturbandi.” (Knauz: Mon. I. 163. I.)

Ezen adománylevélből is kitűnik, hogy a királyi udvarnokokat Esztergom város területéről akkor máshová, bizonyára Fehérvárra helyezték át és azok oda is költöztek.

Mindamellett Imre király Esztergomot tekintette továbbra is királysága fővárosának. Itt tartotta fogságban az ellene harmadszor (1203) is fellázadt öccsét, András herceget is, akit az élete kockáztatásával saját kezűleg fogott el. Először Kene várába záratta, innen azonban rövidesen Esztergomba hozatta, mert biztosabbnak vélte, ha lázongó öccsét a székhelyén, az esztergomi várban őrzik.¹ András feleségét, merániai Gertrudot, az istriai és krajnai őgrófnak, Bertholdnak leányát pedig minden vagyonától megfosztotta és hazaküldötte atyjához, mert e nagyravágyó nő volt a király és az öccse közötti ellentétek legnagyobb szítója.

Az admonti krónika és más források feljegyzése azonban, mely szerint Imre király a lázadó András herceget az esztergomi palotában (in palatio Strigoniensi, quod alio nomine Gran vocatur) őriztette, aligha vonatkozhatott a városban lévő Zenie-palotára.² Mert a körülötte lakó udvarnokokat, mint fentebb említettük, már az előző évben máshová helyezte, tehát ott alig maradhatott több néhány szolgálattevő embernél. Már pedig az akkori idők bizonytalansága miatt, a lázadó herceg őrizetére és folytonos szemmel tartására volt szükség, nehogy a hívei őt a fogságból kiszabadítsák. Ez pedig csak fenn a királyi várpalotában az erre kijelölt helyen volt lehetséges.

Imre király már súlyosan beteg volt, amikor László fiát, III. Ince pápa hozzájárulásával, Ugrin érsek által királlyá koronáztatta (1204). András öccsét pedig szabadon bocsájtotta és fia nagykorúságáig annak gyámjává és az ország kormányzójává tette meg. Imre király itt halt meg az esztergomi várban, a magyar krónikák szerint azonban Egerben temették el.

András herceg most érkezettnek látta az időt arra, hogy a királyi hatalmat magának megszerezze. Mindenekelőtt nejét, Gertrudot hozatta haza Esztergomba, ahonnan az özvegy Konstancia királynő és a gyermekkirály, III. László, csakhamar menekülni voltak kénytelenek. A királyné mintegy harmincezer ezüst márkát érő kincseit az esztergomi szentkirályi Jánoslovagoknál hagyta. Visszaszerzésükért,

¹ Henricus Ungarorum rex — Andream fratrem suum, de invasione Regni suspectum habens, captivavit et in palatio Strigoniensi, quod alio nomine Gran vocatur, custodiae mancipavit, uxorem vero eius, filiam Berchtoldi ducis Meraniae, omnibus bonis destitutam, ad terram propriam suam remittere permisit. (Katona: Hist. Crit. IV. 695. — Knauz: Mon. I. 168. I.)

² Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. Századok. (1934.) LXVIII. évf. 1—3. szám. 39. l.

III. László korai halála után, még hosszú ideig pereskedett II. András ellen. III. Honorius pápa egy 1220-ban kelt oklevelében is ebben a sokáig húzódó pörben ítélkezik.¹ II. Andrást János kalocsai érsek koronázta királlyá (1205) és az még azon évben esztergomi érsekké lett. Koronáztatásának emlékére a király az esztergomi kanonokoknak „örök időkre” minden évben száz ezüst márka kifizetését rendelte el.²

Mindez azt bizonyítja, hogy II. András, a bátyja halála után, családjával együtt Esztergomban tartózkodott; bár később, hosszabb időre Pozsonyba költözött.

A pozsonyi tartózkodásra mutat II. Andrásnak egy későbbi oklevele, mely szerint megengedi, hogy a pozsonyi várból a királyi udvarral Esztergomba jött egyes szolgálattevőket (*Castrenses Posinienses*) az esztergomi érsek népei közé felvehessék.³ A királyi család pozsonyi tartózkodása idejében kérték meg Hermann thüringiai őrgrof fiának, Lajosnak számára II. András négyéves leányát, Erzsébetet, akinek Gertrud királyné tömérdek kincset és drága holmit adott hozományul.⁴

A nagyravágyó királyné befolyása érvényesült több fontos magyar méltóság betöltésénél is. Öccse, Berthold már huszonhárom éves korában a kalocsai érseki székbe került, majd horvát bán és erdélyi vajda lett. Az idegenek pártolása és ezek túlkapásai, nem kevésbé a királyné pazarlása idézték elő a magyar főurak összeesküvését is, amelynek 1213-ban a pilisi erdőben Gertrud áldozatul esett. A fényes vadásztársaság, amelyben az összeesküvés tagjai is résztvettek, minden bizonnyal az esztergomi várból indult el a pilisi erdőkbe. Gertrud királyné holttestét a pilisi cisztercita apátsági templom kriptájában temették el. A hely emlékét a Csév község közelében lévő Klastrompuszta neve őrizte meg.⁵

A székhely változtatásával mindig együtt járt az udvarnokok költözködése is. Még Imre király idejében Fehérvárra költöztek az

¹ „Honorius PP. III. quaerelam Constanciae, Emerici regis viduae, Romanorum Imperatricis „quod cum olim quasi capta in Ungaria remansisset... (Andreas) Hungariae rex illustris pecuniam et res alias pretiosas usque ad valentiam triginta milium marcarum, quas in domo Hospitalis Jerosolimitani apud Strigonium deposuerat, nec Deo, nec loco deferens per violentiam occupavit,” Regem per episcopum Vesprim. ad restituenda ablata stringit. (Fejér: Cod. Dipl. III. I. 296. I. — Knauz: Mon. I. 224.).

² Knauz: Mon. I. 185. I.

³ Knauz: Mon. I. 208. I.

⁴ Dr. Erdélyi László: Árpádkor 180. I.

⁵ Knauz: Mon. I. 204. I.

udvartartással, most pedig II. András uralkodása alatt egy részük onnan újból visszakerült Esztergomba. Erre mutat az a per, amelyet az udvarnokok a Szent Lőrinc-templom körül lévő földek miatt 1221-ben az esztergomi káptalan ellen indítottak. Miklós nádor ugyanis, mint a király helyettese, Imre király adománylevelei alapján, a káptalannak ítélte oda azokat. Az ítélet végrehajtásával az esztergomi pénzverők egykori mestere volt megbízva.¹ A káptalani birtoklás folytonossága mellett bizonyít az, hogy II. András király a káptalan vámszedési jogát már előbb (1215) a Kakath (Párkány) falu révére is kiterjesztette. Azon időben a Duna két partja közötti átkelési forgalmat a szentkirályi János-lovagok rendháza bonyolította le. Ők fogadták fel és fizették a sajkasokat is, a vám jövedelmén pedig — a meg egyezés szerint — a jogot élvező esztergomi érsekkel osztoztak. Most a király a vámból oly módon juttatott a káptalannak is, hogy a Dunán átkelt kereskedők az árúkkal megrakott kocsijaikkal kötelesek voltak a városba hajtatni és itt is leróni a vámot.²

Esztergom jelentősége mellett bizonyít az is, hogy a nemzet jogainak biztosítására 1222-ben kiadott aranybullának, a magyarság „magna charta”-jának hét eredeti példánya közül hármat Esztergomban őriztek: egyet az esztergomi János-lovagoknál, egyet a templomosoknál, egyet pedig a káptalannál.

Az aranybulla első artikulusából is kitűnik, hogy királyaink nem voltak kötelesek állandóan Fehérvárott tartózkodni, csupán Nagyboldogasszony ünnepe hetében, Szent István napján, hacsak fontosabb ok, vagy betegség meg nem akadályozta őket. Ha a király még Szent István ünnepén sem jelenhetne meg Fehérvárott, akkor a nádor köteles minden körülmények között ott megjelenni és törvénykezési napot tartani, amikor még a szolgasorban lévő ember is szabadon járulhat hozzá panaszával.³

¹ Knausz: Mon. I. 231. l.

² „Tributum nostrum regale, in portu ville Kokath archiepiscopalis, a mercatoribus undique venientibus quod exigi solet, perpetuato Comitatu Strigon. archiepiscopatu, . . . simul cum tributo fori civitatis Strigonii, . . . fratribus ecclesie beati Adalberti martiris, idest Capitulo, in perpetuum donavimus, ita tamen, quod omnes mercatores, a quibuscunque partibus venientes, in ipso portu debent transire et per civitatem Strigonii, iustum ibidem tributum persolvant.” (Knausz: Mon. I. 207. l.)

³ Art. I.: „Ut annualim in festo sancti Regis, nisi arduo negocio ingruente vel infirmitate fuerimus prohibiti, Albe teneamur solempnisare. — Et si nos interesse non poterimus, Palatinus procul dubio ibi erit pro nobis, ut vice nostra causas audiat, et omnes servientes, qui voluerint, libere illuc conventant.” (Knausz: Mon. I. 233. l.)

II. András 1233-ban orosz földről érkezett vissza Esztergomba, hogy a János-lovagok szentkirályi konventjében az egyházi jövedelmek biztosítását célzó beregi egyezményt írásba foglalják. A nagyszabású okmány kiállításánál jelen voltak a királyon kívül: Pecorasi Jakab praenestei bíboros püspök, IX. Gergely pápa követe, Róbert esztergomi érsek, Mihály mester fehérvári prépost, a váradi apát, az esztergomi, pozsegai és veszprémi prépostok, a sasvári és barsi főesperesek, a ferencrendiek tartományfőnöke, a domonkosrendiek főnöke, a János-lovagok mestere és végül a Lázár-lovagok mestere.¹

Jakab pápai követ továbbra is Esztergomban maradt, hogy 1234-ben Béla hercegtől, mint Horvát-Szlavon-ország kormányzójától is esküt vegyen ki, a beregi egyezményben foglaltak betartására.²

Az aranybulla és a beregi egyezmény okleveleiben megemlítve látjuk az esztergomi János-lovagokat, a templáriusokat, a ferencrendiek és domonkosok főnökeit és a Lázár-lovagok mesterét. A János-lovagok és a Lázár-lovagok esztergomi letelepedéséről az előző fejezetben emlékeztünk meg. A templomosok rendháza valószínűleg a vár tövében, Vizivároson, a Bibliotheka átellenében lévő érseki épület telkén állott és a rend megszűnése után házukat a János-lovagok vették át.³

Biztosabb adatunk van a domonkosok esztergomi rendházáról és templomáról, melyekről Bors ispán feleségének 1231-ben tett végrendeletében van említés téve. Eszerint azok a Bors ispán házának tőszomszédságában állottak,⁴ a városnak azon a táján, ahol ma az új elemi fiú- és leányiskolák épültek.⁵

A ferencrendiek 1224 körül települtek le Esztergomban. A jelenlegi telkük közelében volt az első kezdetleges rendházuk, mely állandóbb jelleget csak IV. Béla korában nyert.⁶

Bors ispán nejének végrendeletéből fogalmat szerezhethünk a II. András idejében Esztergomban lakott főurak életéről és gazdagságá-

¹ Knausz: Mon. I. 292—297. l.

² Knausz: Mon. I. 301. l.

³ Soós Elemér: Esztergom vára és ostromai. (Esztergom Évtapjai VII. [1934.] 29. l.)

⁴ Knausz: Mon. I. 280. l.

⁵ Bors ispán palotája Esztergomban. Esztergom Évtapjai. IV. (1928.) évf. 48—49. l.

⁶ Dr. Eszterle József: A ferencesek első letelepedése Magyarországon. (Esztergom Évtapjai IV. évf. 17. l.)

ról is. Bors ispánnak nemcsak hatalmas birtoka és gazdasága volt még Sopronmegyében is (Borsmonostor), hanem külön udvari papja, katonasága és szolganépe. A feleségének arany- és ezüstneműi, bársonyos és prêmes ruhái, keleti szőnyegek, az akkori magyar főúri viselet és berendezkedés nagyúri voltára mutatnak, a nagyszámú szolganép alkalmazásából pedig az udvartartás és vendéglátás nagyságára következtethetünk. Palotájukat főurak, főpapok, sőt maga a király is felkeresték. Béla ifjabb király a ház úrnőjének egy födeles ezüst serleget adott emlékül.¹

II. András megosztotta uralmát fiával, Béla herceggel, akit III. Ince pápa hozzájárulásával még 1214-ben megkoronáztatott. Az ifjabb király (junior rex) önállóan is ad kiváltságokat az esztergomi egyháznak.² A garamszentbenedeki apátság levelében, mint „Bela dei gratia Rex primogenitus regis Hungarie“ van említve. Ezen oklevelet Pósa (Pous) az udvarnokok, Csák (Chak) az étekfogók és Pósa (Pousa) a lovászok mestereinek jelenlétében adta ki, ami arra mutat, hogy neki is volt külön udvartartása.³

András királyunk uralkodása alatt sokat utazott és gyakran kereste fel királyságának jelentősebb városait. Budán adta ki 1230-ban az esztergomi káptalan számára egy levelét „Datum Bude die dominico proximo ante Octavas omnium Sanctorum“ keltezéssel.⁴ Gyakran felkereste Fehérvárt, ahol „Apud Albam Civitatem“ keltezéssel⁵ adta ki okleveleit. Ellátogatott Sopronba is, ahol a pannonthalmi apát és a fehérvári káptalanok között hozott ítéletet, a tizedek szedése tárgyában.⁶ Legtöbbet azonban mégis Esztergomban tartózkodott, hol az egyház népei fölötti biráskodást is fenntartotta magának, és ennek gyakorlásától még a nádort is eltiltotta.⁷

II. András harmadszor is megnősülvén (a második neje, Courtenay Péter auxerre-i namuri grófnak leánya, Joles volt, aki 1233-ban halt meg) 1234-ben feleségül vette Este Aldobrandin, anconai őrgróf

¹ I. Bors ispán palotája Esztergomban.

² Knausz: Mon. I. 265. l.

³ Knausz: Mon. I. 271. l.

⁴ Knausz: Mon. I. 272. l.

⁵ Knausz: Mon. I. 302. l.

⁶ Knausz: Mon. I. u. o.

⁷ Knausz: Mon. I. 287. l.

leányát, Beatrixot. Az esketést az anconai püspök, a koronázást Róbert esztergomi érsek végezte.¹ Az esküvő után Esztergomba jöttek, mert a király már a következő hónapban intézkedik az érsek tulajdonát képező Helemba és Szentmária szigeteken történt lopások ügyében.² Valószínűleg továbbra is itt tartózkodott Esztergomban, mert egy adatunk szerint az élete utolsó évében 1235-ben, az esztergomi káptalannak a helypénzszedési jogát ismeri el.³

Azon év nyarán Jolánta nevű leányát I. Jakab arragoniai királyhoz adta nőül, s még megérte, hogy Erzsébet leányát IX. Gergely pápa 1235. júliusában szentté avatta. Két hónap múlva, szeptember 21-én halt meg és a második neje mellé temették el az egresi cisztercitáknál.

Az ország kormányzásának nehéz gondja fiára, IV. Bélára maradt, aki három hétre az atya halála után újból megkoronáztatta magát.⁴ Erélyes intézkedésekkel igyekezett az ország pénzügyeit rendbehozni és az atya által elosztogatott királyi birtokokat is visszaszedte. Az ország érdekében hozott intézkedéseit oly céltudatosan folytatta, hogy már 1238-ban elmondhatta, hogy „az országot sikerült kellő állapotha helyezni.”⁵

Rogierius jegyezte fel a tatárjárásról szóló emlékiratában, hogy IV. Béla király a nagybőjtöt rendszeren Ó-Budán töltötte.⁶ A királyi család azonban többnyire Esztergomban tartózkodott. A hat leánygyermek után 1239-ben Esztergomban született fiának IV. Béla végtelenül megőrült és nagy ünnepek közepette tömérdek pénzt osztatott ki a nép között. Trónjának örökösét az első szent király emlékére István névre kereszteltette az aggkorban lévő Róbert esztergomi érsekkel, aki a keresztelés után öt napra meg is halt.⁷

¹ Knauz : Mon. I. 302. l.

² Knauz : Mon. I. u. o.

³ Knauz : Mon. I. 310. l.

⁴ Bonae memoriae rege Andrea, genitore istius Belae regis, mortis debitum persolvente, subito rex cum regni principibus et nobilibus venit Albam regiam civitatem, et ibi per manus Strigon. Archiepiscopi, prout moris est, regali diademate exstitit coronatus. (Rogierius : Carmen Mis. cap. 4. ; Knauz : Mon. I. 312. l.)

⁵ Fejér : Cod. Dipl. IV/1. 105. l.

⁶ Rogierius : Carmen Miserabile. (Cap. 40.)

⁷ „Natus est Regi Hung. filius masculus, pro quo multae factae sunt supplicationes . . . et rex in maxima quantitate pecunias expendit et absque numero denarios seminavit et sparsit. Archiepiscopus autem Robertus Strigoniensis — puerum baptisavit, quem Stephanum nominavit, ob memoriam s. Stephani primi . . . qui Archiepiscopus senex et emeritus, peracta quindena, mortuus est ad coelestia regna translatus.” (Katona : Hist. Crit. V. 862. ; Knauz : Mon. I. 331. l.)

A királyi jövedelmeket IV. Béla uralkodása alatt is Esztergomba szállították és az itt lévő kincstárba szolgáltatták be. Erre mutat a királynak egy 1240-ben kelt oklevele, amelyben elrendelte, hogy az esztergomi kincstárból minden év Nagyboldogasszony ünnepén a cisztercitáknak száz ezüst márkát fizessenek ki.¹ A kancellária azonban már Ó-Budán volt. E miatt a fehérvári káptalan panasszal fordult a szentszékhez, mire IX. Gergely pápa 1240-ben a kancellárságot a fehérvári prépostsághoz kötött tisztségnek jelentette ki.² Ezen a király aztán úgy segített, hogy a következő évben megüresedett fehérvári préposti állásra Benedek budai prépostot és kancellárt választtatta meg a káptalan által.³

Már e néhány adat is bizonyítja, hogy Buda mellett a régi királyi székhely Esztergom és a koronázó város Fehérvár jelentősége mindjobban háttérbe szorul.

¹ Bela IV. „singulis annis in Assumptione B. Mariae, de Camera nostra apud Strigonium centum marchas argenti” pro expensis Capituli Generalis Ordini Cisterciensi solvendas promittit.” (Fejér: Cod. Dipl. IV., III. 551.; Knauz: Mon. 336. I.)

² Fejér: Cod. Dipl. IV. 1. 180. I.

³ Knauz: Mon. I. 337. I.

V. A királyi székhely Budára kerül.

Esztergom fő- és székvárosi jellegét — mint említettük — csak a tatárjárásig tartotta meg. A királyi családnak a veszedelem elől más, védettebb helyre való menekülése és a város teljes pusztulása IV. Bélában új elhatározásokat érleltek meg. Az ország megújításának alapjait a meglévő városok megerősítésében és új várak építésében kereste. Ily célból az esztergomi várat teljesen az érseknek engedte át, magának pedig székhelyül Budát választotta.

A pesti újhegyen (novus mons pestiensis) felépített új királyi székhely, Budavára, nemcsak a nevét, hanem jelentőségét is Óbuda városától, a régi Budvártól kapta, mely már a honfoglalás előtt is tekintélyes település volt, azóta pedig mindig kedves tartózkodási helye a magyar királyoknak.

Óbuda (Budvár), a régi kelta Akink (acink = bőviz), a római Aquincum (Acincum) romjain épült fel és Buda nevét a későbbi szláv lakóitól kapta¹ (bud = víz). Az ott lévő bővizű patak minden itt letelepült nép előtt közismert volt és azt malmok hajtására, valamint más egyéb célokra is felhasználták.

A római uralom megszűnése után hazánk területére benyomuló népek pusztításai nem voltak olyan méretűek, hogy azok a virágzó római kolóniákat és városokat teljesen megsemmisítették volna.² A hazát kereső népeknek elsősorban a hódítás, nem pedig a pusztítás volt a főcéljuk. A honfoglaló magyarokról is azt írta Anonymus, hogy Attila városát (Óbudát), kimondhatatlan örömkre, harc nélkül foglalták el,³ az akkor már többnyire szláv lakósoktól. Aquincum egy

¹ Dr. Erdélyi László: Művelődéstörténet. II. 155. l.

² Pleidell A.: A magyar várostörténet első fejezete. (Századok, 1934. LXVIII. évf. 4—6. szám, 166. és kk. l.)

³ Anonymus: Gesta Ungarorum. cap. XLVI.

része tehát, a honfoglalás idejében, sőt a későbbi századokban is fennállhatott. Ansbert német krónikás még III. Béla korában is azt írta, hogy Óbuda mellett romjaiban is fényesen álló római épületek láthatók.¹

Óbuda későbbi német lakossága pedig, az Acink és Etzel (Attila) nevek hatása alatt, hagyományként emlegette, hogy itt állott valamikor Etzelburg = Attila városa, amit még a Gyésza fejedelem korában költött Niebelungenliedben is az ország székhelyének képzeltek és Esztergommal (Gran), a kialakuló új magyar királyi székhellyel azonosítottak.² Sőt e hagyományokra támaszkodva, Anonymus is úgy említi „Buduvárat“, mint a hatalmas Attila király székhelyét, amelynek megépítéskor az ott talált régi (római) kőépületeket is megújították.³

Óbuda jelentős hely maradt a honfoglalás után is. A hagyomány szerint Árpád fejedelem sírját is Óbudán, valahol ott kell keresnünk, ahol Fehéregyháza épült fel. Az ősök tisztelete indíthatta Péter királyt is arra, hogy Óbudán prépostságot alapítson és Szent Péter tiszteletére templomot építsen. Itt az óbudai prépostságban töltötte IV. Béla, mint említettük, a nagybőjti időszakot. A helyhez fűződő kegyelet készíthette az Árpádházi királyainkat az ősi Budvár időközönkénti felkeresésére, ahol bizonyára már régebbi idő óta volt királyi kastély.

A XII. század végétől kezdve Óbuda és vele együtt az ősi királyi birtok, Csepel-sziget, mint királyi nyaralóhelyek is szerepelnek. III. Béla idehozta császári vendégét, Barbarossa Frigyes, akivel a pilisi erdőkben és a Csepel szigeten nagy vadászatokat tartottak.⁴ Amikor pedig Anonymus a honfoglalásról írva, oly élénk leírásban szól Budvár és Csepel-sziget királyi palotáiról és az itt rendezett mulatozásokról, bizonyára azokat a királyi mulatozásokat szőtte bele munkájába, melyeket ő a saját korában látott.⁵

Hogy a századok folyamán Óbudának nem sikerült gazdasági szempontból is jelentős várossá fejlődnie, annak oka a kedvezőtlen fekvése volt. A Dunának mindkét part mellett húzódó erős vízsodra, valamint a zátony és sziget-képződések akadályozták meg, hogy itt

¹ Ansbert feljegyzései : Mon. Ger. Hist. Scr. XVII. — Marczali : Magyarország az Árpádházi királyok alatt. M. N. T. 331. l.

² „Gähen mit de maeren, sah man die spileman. Etzeln sie funden in der Stadt ze Gran.“ — Hunfalvy Pál : Az oláhok története I. 229. l. (lásd : Pleidell : i. m. Századok, 1934. 1—3. 42. l.) — Erdélyi : Anonymus III. Béla jegyzője. Szeged. 1933.

³ Anonymus : i. m. cap. I.

⁴ Ansbert feljegyzései ; i. m. u. o.

⁵ Dr. Erdélyi László : Művelődéstörténet II. 155. l.

alkalmas átkelőhely fejlődjön ki.¹ Már pedig, mint azt Esztergom példája is bizonyítja, a középkori városok keletkezésének és további fejlődésének előfeltételei elsősorban is a kitűnő földrajzi adottságok voltak.

Ilyen kedvező feltételeknek köszönhetette a Duna túlsó oldalán, de jóval lejjebb fekvő Pest is, hogy már korán jelentős helyé fejlődött. Végpontjában feküdt az ország északkeleti és keleti részeiből, valamint az Alföldről vezető utaknak, ahonnan a további közlekedés, az előnyös helyen épült dunai réven át történt a szemben lévő Fehérvízre, melytől az országutak Fehérvár, illetve Óbudán keresztül, Bécs felé vezettek.

Pest (kemence) szláv nevét a Duna mentén húzódó ősrégi mészetektől kapta. Őslakóiként Anonymus bolgárokat említ, míg Rogerius a települést már gazdag német városnak mondja.² A németek Ofennek (kemence) nevezték el.

Amilyen mértékben növekedett a századok folyamán Óbuda és Pest jelentősége, épen olyan mértékben vesztett Esztergom székvárosi jellegéből és mindinkább érseki várossá alakult, amiként Imre királytól kezdve ez volt az uralkodók célja is. IV. Béla, midőn az 1239. szeptember 29-én kelt levelében az esztergomi érseknek a Viziváros alapítását megengedte, ezen elhatározását azzal indokolta, hogy eddig az érseknek nem volt a vár közelében olyan városa, ahol nagyszámú szolgánépével magát és egyházát megvédezhette volna. Ezért tehát megengedi, hogy a várpalota és az érseki lakás alatti területet az érsek megerősítse.³

Az új város a Kisduna partja mellett fakadó és abba beleömlő forrástól kedve a Veprech nevű érseki toronyig vagyis a Mala-fürdőtől a primási vasgyárig terjedt. A király az új várost péntek déltől szombat estig tartandó vásári joggal és egyéb szabadalmakkal is felruházta, de a királyi város piactartási és egyéb jogainak sérelme nélkül.⁴ Az adománylevélből, mely az esztergomi egyházat is ellátja újabb

¹ Pleidell: i. m. (Századok, 1934. 4—6. szám 187. l.)

² Szalay: Városaink a XIII. században. (Századok 1880. évf.)

³ „Item concessimus Civitatem archiepiscopalem construendam et congregandam in territorio suo sub Castro Strigon. et domo Archiepiscopali... Cum Archiepiscopus Strigon. Civitate careat appropriata et sibi vicinanti, ubi famulorum multitudine se et Ecclesias suam posset defensare.” (Knausz: Mon. I. 329. l.)

⁴ Concessimus ac forum fieri in eadem per totam diem Sabbati... cum omnibus libertatibus, que congruunt Civitati, a parte Danubij, incipiendo a quodam fonte calido scaturienti, qui est sub Castro et fluit ad rippam fluminis Kysduna vocati, usque ad turrem archiepiscopalem, Veprech vocatam. Salvo foro et Jure Civitatis Strigon. et libertatibus sibi remanentibus. (Knausz: Mon. I. 329. l.)

adományokkal, az is kitűnik, hogy a vár alatti rész (Suburbium) már lakott terület volt, ahol az érsek szolganépe lakott.

A királyt ezen levelének kiadására, illetve a várban lakó érsek székhelyének megerősítésére Julián domonkosrendi szerzetes jelentése bírhatta rá, aki távolkeleti útvjáról 1236. Karácsony táján visszaérkezvén, azt a hírt hozta, hogy a mongol veszedelem az országot már a közel jövőben fenyegeti.

Amikor a tatárok 1241. év elején Batu kán vezérlete alatt betörték az országba, Béla Óbudára hívta össze tanácskozás végett a főpapokat és főurakat, ahol éppen a nagybőjti időszakot töltötte. Óbuda, illetve a nagy síkságon fekvő Pest ekkor már, mint az ország természetes központjai szerepeltek. Óbudán várta be Béla a két királyi székhelyen, Esztergomban és Fehérvárott gyülekező csapatokat, melyekkel azután, a Duna túlsó oldalán, Óbudával szemben lévő nagy német helységbe, Pestre kelt át és innen vezette az ország minden részéből összegyűlt seregét a Sajó mellé, ahol a gyászos kimenetelű ütközet történt.¹

A szerencsétlenül végződő Mohi csata után a mongol hadak kegyetlen pusztítást vittek végbe az országban, ami külföldön is nagy megdöbbenést keltett. A veszedelem nagyságára jellemző volt a bajor Niederaltaichi kolostor évkönyvében talált feljegyzés: „Ad Annum 1241. Magyarországot, mely háromszázötven évig fennállt, a tatárok ez évben megsemmisítették.”²

A tatárveszedelem a régi királyi székhelyt, Esztergomot sem kerülte el. A tatár had Pestnél kelt át a Duna jegén, először Óbudát égette fel, azután a sereg egyrésze, Kádán vezérlete alatt Esztergom ostromára indult, amelyet a lakosság árkokkal, falakkal és fatornyokkal erősített meg. A város (civitas) azonban nem birt ellentállni az ostromnak. A magyarokból, frankokból (francigene) és olaszokból (lombardi) álló gazdag lakosságát a tatárok leöldösték, és az egész várost teljesen felégették és elpusztították. A fellegvárat (castrum) azonban, amelyet a spanyol származású Simon ispán védett, a tatárok elfoglalni nem tudták.³

¹ „Ipse enim (Rex) de Strigoniensi et Albensi civitatibus, quae ad unam tantum diaetam distabant, exercitu congregato, confestim transivit Danubium, et in magna et ditissima theutonica villa, quae Pesth dicitur, Bude opposita ex altera parte Danubii, moram traxit, suos ibidem cum exercitu expectans principes, comites et barones.” (Rogerius Carmen Mis. Cap. 16)

² Mon. Germ. Script. XVII. 394. I. Pauler: Magyar nemzet története, II. 174. I.

³ Rogerius: Carmen Mis. Cap. 38—40.

A tatárok kivonulása után IV. Béla nagy buzgalommal fogott az ország újjáépítéséhez. Azonban általános volt az aggodás és a félelem, hogy a tatárok még egyszer visszatérnek és a lakosságot ismét védtelenül találják. Az ellenség a várakat bevenni nem tudta. Ezért, minden eshetőségre készen, elrendelte IV. Béla a városok megerősítését és új várak építését, hogy azokban az ország népe védelmet találhasson. Több városnak és falunak autonomiát is adott és megnövelt a számuk a szabad ispánságoknak is, bár ezzel a királyi várispánságokat gyengítette és a feudalizmust segítette elő.¹

Honvédelmi célok vezették IV. Bélát az új királyi székhely, Budavára megalapításában is, ahová a Duna balpartján fekvő Pestet helyezte át. A tatárjárás pusztításait átélt pestiek örömmel telepedtek fel a várba, a biztos védelmet nyújtó várfalak mögé, annál is inkább, mert a hegy alatt a magyar kor első századaiban keletkezett telepet szintén Pesthez számították és Pestnek is nevezték.²

Fenn a várban csakhamar élénk községi élet fejlődött, mert hisz az új település lakossága azonos volt Pestével, amely már régebbi idő óta különféle szabadalmakat (szabad bíróválasztás, törvénykezés, vásárjog, vámmentesség, stb.) élvezett. Ezeket IV. Béla király újból megújította.³ A várhegy végleges betelepítése 1250 körül történhetett meg, mert 1255-ben már kész és számos lakóssal bíró várnak és városnak mondták,⁴ amelynek már plébánia-temploma is volt. Magának a hegynek, illetve várnak a neve az okmányokban ez időtől hol Mons Pestiensis, hol Castrum Pestienne,⁵ maga IV. Béla is, 1255-ben pesti várnak nevezi.⁶ Csak később, miután IV. Béla a külvárosok (Óbuda) népének oda való települését elrendelte, találjuk feljegyezve, hogy az általa alapított Szent Mária egyháza, a budai várhegyen (in monte Budensi) épült⁷. Az újonan betelepült hegyet ugyanis, a régi Budvárról kezdték elnevezni és így lett a neve Budavára, míg az ősrégi, káptalannal is bíró Budvárat ezidőtől kezdve, megkülönböztetésül Óbudának (Vetus Buda) hívták.

Rogierius mester, Siralmas krónikájában (Carmen miserabile) az összes városok között legkülönbnek mondott Esztergomról azt írja,

¹ Dr. Erdélyi László: *Praktikus magyar történelem*. Szeged, 1931. 44. l.

² Salamon Ferenc: *Budapest története*. 65. l.

³ Fejér: *Cod. Dipl.* IV/1 326. l.

⁴ Dedek Crescens Lajos: *Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. története*. (A várm. és városok monografiája sorozatban.) I. kötet 208. l.

⁵ *Cod. Dipl.* IV 2 310—312. l.

⁶ Dr. Erdélyi László: *Árpádkor Bp.*, 1922. 220. l.

⁷ Hazai okmánytár. VII. 116. l.

hogy lakószai közül alig menekült meg több, tizenöt embernél. A város végpusztulásáról azonban mégsem beszélhetünk. A lakósság zöme, ugyanis, a tatárok elől fenn a várban keresett menedéket, amelyet Simon és Bertrand ispánok oly hőiesen védelmeztek meg. Simon ispán vitézségét és kitűnő szolgálatait a visszatérő IV. Béla is elismerte, amikor egy 1243-ban kelt levelében jutalmul az Esztergom közeli Csenke birtokot adományozta neki, illetve azt visszaadta.¹

A várba menekült lakósság és más jövevények a tatárok elvonulása után csakhamar visszatértek a királyi városba és annak újjáépítéséhez fogtak. A tatárok pusztításától legtöbbet a gyengén épült külvárosok szenvedtek. Így az örmények városrészét a mongol hadalapjában forgatta fel. Erről értesülünk IV. Béla királynak egy 1243-ban kelt másik leveléből, amellyel az örmény kereskedők szabadalmait újíttotta meg, mivel az eredeti levelük odaveszett.²

A latinok városrészében lévő paloták és kőházak azonban lakható állapotban maradtak. Így maradt meg ott a káptalannak is egy kőháza, a kalmárok árúcsarnokaival szemben, ahonnan egy utca vezetett a Szent Miklós templomához. Ezt a házat a káptalan, 1242-ben, húsz évre Ádám mester, esztergomi polgárnak adta bérbe.³ Egy másik kőháza is volt a káptalannak a főpiacon, Széna (Zenie) palota mellett és ezzel összefüggő nagy telek, melyet a Szent Lőrinc templomtól egy utca választott el. E házat és telket a káptalan 1243-ban Herbard és Ibur esztergomi polgároknak adta ki tizenöt évre.⁴ Még ugyan-

¹ „Bela IV. Rex Comiti Simeoni Hispano ob multiplicia servitia eius, imprimis quia „in adventu pestifero Tartarorum tam in conflictu campestri, quam etiam in conservatione castris Strigoniensis exercuit nobis serviliorum exenia laude digna,” terram Chenke, prius ab ipso ablatam, restituit. Knausz: Mon. I. 345. l.

² Bela IV. Rex „cum Armeni, Praedecessorum ipsius Domini Regis et suo temporibus in Strigonium ad hospitandum congregati, privilegium super libertate eorum obtentum, Tartaris totam villam Strigoniensem hostiliter invadentibus et eam funditus destruentibus, amisissent.” . . . innovat. Knausz: Mon. I. 345. l.

³ „Nos Strigoniense Capitulum . . . Magistro Ade, Speciaro, civi Strigoniensi . . . quandam domum nostram lapideam, sitam in vico Latinorum Strigoniens. habentem introitum et exitum ante cameras mercimoniales et conterminam vico, qui de dictis cameris mercimomialibus ducit ad ecclesiam Sancti Nicholai Strigon., ab hac die, videlicet S. Michaelis archangeli, usque ad viginti annos proxime futuros.” Knausz: Mon. I. 344. l.

⁴ Capitulum Strigoniense . . . Herbordo et Ibur, civibus Strigoniensibus, locamus domum nostram lapideam cum curia circumiacente, sitam super forum Strigoniense, prope palacium Zenie . . . item quandam curiam, ex posteriori parte dicte domui lapideae contiguam, versus sanctum Laurencium, quadam via solummodo intermedia . . . solve annuatim duas Marcas argenti pro dicta domo lapidea, et unum fertonem pro dicta curia, nomine pensionis usque ad quindecim annos. Knausz: Mon. I. 354. l.

ebben az évben IV. Ince pápa két levélben ad egyházi ügyekben megbízást a szenttamási prépostnak és káptalannak, valamint a szentgyörgymezői prépostnak, ami annak a jele, hogy ezek a prépostságok akkor már megvoltak.¹ Egy 1245-ben kelt oklevelében pedig Bajon külvárosról, a János-lovagok Szentkeresztről nevezett másik házáról, illetve a Kovácsi külvárossal határos földjükről van szó.²

Közvetlenül a mongol vész utáni évekből származó eme adatok arról tanuskodnak, hogy Esztergom újjá éledése csakhamar megindul, sőt egyházi tekintetben, azon kor vallásosságától vezelve, nem csekély fellendülést is nyert. Ezen időtájt (1246) hagyta el boldog Özséb esztergomi kanonok is javadalmát, hogy a Pilis hegységben szétszórta élő remetéket közös szabályok alá gyűjtse és megvesse alapját a később oly híres magyar Pálos-szerzetesrendnek.³

A tatárok visszatérésétől való félelem a királyt további óvintézkedések megtételére sarkalta. Elsősorban a püspöki városok megerősítését rendelte el. Eme szándékában maga IV. Ince pápa is támogatta, aki 1247-ben levelet intézett az esztergomi és kalocsai érsekekhez, melyben felszólította őket, hogy úgy ők, valamint a vezetésük alá tartozó püspökök a király akaratának és hozzájárulásának megfelelően, új alkalmas helyeket keressenek, ahol veszély esetén népükkel együtt védelmet találhatnak. Az ilyen alkalmas helyek kiépítését és megerősítését tőlük telhetőleg mozdítsák elő.⁴

A polgárság életének megvédése és biztosítása vezette IV. Bélát az 1249-ben kelt ama levelének kiadására is, melyben Esztergom lakosságának a várban való letelepülését rendelte el. A székesegyházon kívül azonban fenntartotta a papság számára a Szent István-mártír templomától kezdődő kanonoki házat (monasterium), érseki palotát és a dunai oldalon lévő épületeket, a vár déli sarkáig. Egyszersmind az anélkül is renoválásra szoruló királyi palotát, az összes hozzátartozókkal, teljes tulajdonjoggal, minden kikötés nélkül az esztergomi érseknek engedte át.⁵

¹ Knausz: Mon. I. 353. l.

² János lovagok Szent Keresztről nevezett temploma és rendháza (Sfp.) Esztergom Évlapjai II. évf. (1928.) 33–34. l.

³ Knausz: Mon. I. 363. l.

⁴ Knausz: Mon. I. 365. l.

⁵ Cum propter hostiles incursus et precipue metum redivit Thartharorum, per quos militia et vires Regni nostri, domino permittente, fuerant diminuta, residuum populi de Civitate Strigon., qui deo auxiliante eorum manus evaserant, salvare cupientes, de consilio Jobagianum Regni nostri in Castrum Strigon. translocaremus; attendentes, quod una cum Venerabili Patre nostro, sancte Strigon. sedis Metropolitano

A királyi udvartartás tehát Esztergomban ekkor már megszűnt, a fővárosi jellegét alig mutatta egyéb, mint Kovácski külváros, ahol a fegyverkovácsok és pénzverők (monetarii) dolgoztak és a kamaraház (Széna-palota), ahol a kamaraispán (kamaragróf) lakott és ahová Kálmán király óta a királyi jövedelmek folytak be. Hogy milyen nagy fontosságot tulajdonított IV. Béla a kamaraispánságnak, mutatja egy 1249-ben kelt levele, mely szerint Mária királynő szívesen vállalta el a velencei származású Archinus kamaraispán fiának a keresztanyaságát, akit a király nevére Bélának kereszteltek meg. Keresztelő ajándékkul a király neki adta az Esztergom közelében lévő Nyírföldet (Kenyérmező), amelyen udvarnoki és tárnoki lakások is voltak, továbbá az ugyanott lévő pohárnokok földjét is, az összes hozzátartozókkal együtt.¹

A többi udvari hivatalok azonban, valamint a szolgálattevő udvarnokok is, elköltöztek Esztergomból a királyi család tartózkodási helyére, mely valószínűleg a tatárpusztítástól megvédett és megmenekült Fehérvár volt, hol, mint említettük, a királyi kancellária is működött. IV. Béla későbbi uralkodása alatt legtöbb oklevél az ottani keltezéssel lett kiadva. De számos levelet állított ki a budai káptalan is, a király kedves tartózkodási helyén, Budán, akit ott 1250-ben, Esztergomból Péter dékán, esztergomi kanonok és Muzsláról több nemes ember is felkeresett az ebedi határban lévő földjük elajándékozásának királyi jóváhagyása végett, amit azután az ottani káptalan foglalt írásba.² Az a nehézség, mellyel a kancelláriának az ország minden részéből történő felkeresése járt, tette szükségessé a század derekán a hiteles helyek felállítását, illetve engedélyezését, ahová az emberek vagyonváltozási és birtoklási ügyek elintézése és írásbafoglalása végett fordulhattak. Ilyen hiteles helyé vált az esztergomi káptalan és főképpen a János-lovagok szentkirályi konventje, mely nagyon keresetté és

Cives communiter non possent comode residere et quod hedificia et Curiae, ad archiepiscopum pertinencia, locum spaciosum obtinebant; Palacium nostrum regium cum omnibus Domibus et utilitatibus, ac pertinenciis suis, que vetustate diruta fuerant et reparacione sumptuosa indigerent, cum venerabili Patre nostro Stephano Strigon. archiepiscopo commutavimus, ea sibi nomine Strigon. ecclesie pleno iure et dominio, omni prorsus excepcione remota, tradidimus." Knauz: Mon. I. 375—376. l.

1 Cuius nos volo consencientes, eidem comiti Archyno et per eum filio suo, per eandem dominam Reginem baptizato, *quandam terram, Nyir vocatam prope Strigonium existentem*, ac terram Buchariorum Reginalium, de beneplacito et voluntate eiusdem domine Marie, Regine Hungarie, cum omnibus utilitatibus suis, ac circumstantiis universis et tradidimus iure perpetuo possidendam . . . Knauz: Mon. I. 379. l.

² Knauz: Mon. I. 383. l.

hiressé lett. A király, természetesen, Budán és Fehérváron kívül más-hol is megfordult és tartózkodott; így az egyik levele 1252-ben Pozsony-ban (apud Posonium in Castris) van keltezve.¹

Esztergomnak, mint az érsek székhelyének ezidőben különös jelentőséget és tekintélyt adott Vancsai István kiváló személyisége, akit a pápa az összes eddigi magyarországi érsekek között elsőnek tüntetett ki bíbornoki kalappal, sőt pápai követé is tette.²

IV. Bélának a város politikájából származó ama jószándéka azonban, hogy az esztergomi polgárok a tatárveszedelem ellen is biztos védelmet nyújtó várban letelepülve, nyugodtan és békésen élhessenek, nem járt eredménnyel. Az érsek és a papság részéről mind gyakrabban jöttek a panaszok, hogy az ott letelepedett polgárok között, a háztelkek nagysága miatt, állandó a viszály. Azután a papsággal együtt és a temető közelében sem akartak lakni, úgyhogy ott, „ahol azelőtt csupán Istent dicsérő melódiák hangzottak, most a polgárok kardcsörgései hallatszanak.” A király tehát — hogy a béke helyreálljon közöttük — az 1256-ban kelt levelében megengedte a polgárságnak, hogy a várból visszaköltözzenek a királyi városba és ott ismét építkezzenek. A királyi palotát pedig, amiként azt II. András király is tette, a várral és a hozzátartozókkal együtt örök időkre az esztergomi érseknek adta át, úgy, hogy azokat többé az utódai sem vehetik vissza, mert az a jövőben csupán egyházi célokat szolgálhat.³

Ezen adománylevéllel Esztergom királyi székhely jellege végleg megszűnt és örök időkre érseki székhellyé lett. Ezt célozta IV. Bélának egyidejűleg kiadott másik oklevele is, melyben az esztergomi egyházat az oklevélben felsorolt és a szent királyoktól kapott minden vagyonában, jogaiban és kiváltságaiban ünnepélyesen megerősítette és azt a Magyarország összes egyházai között elsőnek: „*velut omnium ecclesiarum primas*”-nak mondja. Dicsérőleg emlékezik meg az esztergomi egyház multjáról és érdemeiről, amelyeket az, a királyok megkoronázása körül, illetve a szent korona jogainak védelmében szerzett. Megigéri, hogy az egyházat bárhonnán jövő támadások ellen

¹ Knauz: Mon. I. 392. l.

² Knauz: Mon. I. 395. és 405. l.

³ „*Predictum pallacium Regium . . . Archiepiscopo perpetuo condonamus, cum omni plenitudine sui Juris et tota antiqui Castri circueione; Ita, ut nullo unquam tempore predictum pallacium, aut magni Castri medietatem nostri successores nomine Regie proprietatis, vel commutationis repetere valeant et in prophanos usus amplius revocare, quod Deo et suis servitoribus est ipsum pallacium Regium cum suis pertinentiis, condonatum.*” Knauz: Mon. I. 441. l.

megvédi és ezt utódainak is kötelességévé teszi. IV. Bélának ezen 1256. dec. 16-án kelt ékes szavú oklevelét méltán mondhatjuk az esztergomi egyház „magna chartájá”-nak.¹

IV. Béla királyt ez időtől kezdve már ritkán találjuk Esztergomban. Családjának ügyei és a fiaival vívott trónviszály teljesen lefoglalták őt. Az a testvérharc, melyet András herceg Imre király ellen támasztott, rossz példaként maradt meg három generáción keresztül az uralkodó-családban. IV. Bélának, mint törvényes királynak nyílt harcba kellett bocsátkoznia a trónkövetelő István fiával. A harc vége az országnak háromrészre való felosztása s a hatalomnak Béla és István (iunior rex) fiaival való megosztása lett, mindegyikük külön udvartartással is rendelkezett.

A király ezentúl már leginkább Budavárában lakott és ennek fejlesztésére törekedett. A várban királyi lakot s templomot építtetett és itt a dominikánusokat is letelepítette. Kelenföldön ekkor épült Szent Gellért tiszteletére egyház, amelyet a cisztercitáknak engedett át. Felhévíz közelében (a mai Ujlakon) pedig Szent Jakab tiszteletére épült egy templom. Buda és Pest egész környéke ezidőben került a veszprémi egyházmegyéből az esztergomi egyházmegye, illetve érseke joghatósága alá.²

IV. Béla legkedvesebb alkotása azonban a Nyulak szigetén lévő domonkosrendi apácázárda volt, melynek Margit leánya is lakója lett.³ A krakói, illetve gnezeni lengyel nagyhercegekhez feleségül ment Kunigunda (Kinga) és Ilona (Jolán) leányai is, a férjük halála után a Klarisszák zárdájába léptek. IV. Bélának mind a három leánya szent hírében halt meg.

A tatárok esetleges újabb betörésétől való félelem birta rá később Mária királynőt arra, hogy a pilisi erdőség egyik jól védhető hegy

¹ „Quod cum eadem ecclesia Strigoniensis, a prima sui fundacione multis libertatibus, beneficiis diversis, pluribusque privilegiis, exempcionis *super omnes ecclesias katedrales tocius Regni Hungarie, velut omnium ecclesiarum primas*, sit decora, a sede eciam apostolica et a sanctis Regibus, nostris progenitoribus gloriosis, donis mirabiliter fulcita . . . Nos igitur Deum pre oculis habendo, salutem anime nostre et progenitorum nostrorum consequi volentes, *pro eadem ecclesia sancta, matre nostra, a qua nos sumus et nostri progenitores fuerunt coronati, uncti et regium honorem consecuti et adepti*, ac infideles nostros et sancte Corone per censuram ecclesiasticam arcet et compellit ad nobis et sancte Corone obediendum, Cui nedum sua Jura illesa debemus conservare . . . omnia premissa universaliter et singillatim . . . perpetuo valitura confirmatione roboramus.” Knausz : Mon. I. 436—438. I.

² Fejér : Cod. dipl. IV/3. 495. I.

³ Knausz : Mon. I. 442. I.

csúcsán felépíttesse Visegrád várát. Az építkezés céljaira odaadta egész vagyonát, ékszereit és császári atyjától kapott hozományát is. IV. Béla király a kész várat, ispánságával és a hozzátartozó területekkel együtt (ipsum castrum cum comitatu et districtu Pelys), a királynénak adományozta. Azt is megengedte, hogy a várral szabadon rendelkezhessék egész életében, sőt halála esetére is.¹ A nagy költségbe került, de biztos lakóhelyül kínálgató vár nemcsak a királyi családnak, hanem veszély esetén, Margit kiráyleánnyal együtt a Nyulak-szigetén lévő apácáknak is menedékhelyül szolgált volna. Ehhez az 1264-ben kelt levelével IV. Orbán pápa is hozzájárult és utasítja az esztergomi érseket, hogy a várnak az említett célra való felhasználását ne akadályozza.²

E fellegvár, melyhez a régi Pilis megye is tartozott, a királyi családnak kedvelt tartózkodási helyévé lett, a későbbi királyoknak pedig nyaralóhelyül szolgált. Magának IV. Bélának több oklevele kelt Visegrádon. Innen küldte el követségbe 1265-ben Demeter barsi főesperest és gyóntatóját, Pál ferencrendi testvért is IV. Kelemen pápához,³ aki keresztes hadjáratot hirdetett a tatárok ellen. Ezek azonban ezúttal szerencsére elkerülték hazánkat.⁴

Gondviselésszerűnek találjuk, hogy az ország második megalapítója, IV. Béla királyunk, aki uralkodásának elején, családjával együtt utolsónak lakott az esztergomi királyi várpalotában, kíváncsiához képest Szent István szülővárosában, Esztergomban találta meg nyugvóhelyét. Felesége, Mária királyné és Béla fia mellett temették el az esztergomi ferencrendiek zárdatemplomában, amelyet ő építtetett. A holttestét a budai Nyulak-szigetéről hozták ide, mert ott halt meg a kedvelt Margit leánya közelében, 1270. május 3-án, a Szentkereszt fel-találásának ünnepén. Fülöp esztergomi érsek azután méltóbb helynek találván a főszékesegyházat, a király holttestét oda vitette fel. Innen azonban a pápa parancsára visszakerült a zárdatemplomba,⁵ mely a török pusztításnak esett később áldozatul.

Az esztergomi várnak és a királyi palotának IV. Béla király által az esztergomi egyház tulajdonába történt átengedése óta, Esztergomról csupán mint érseki városról beszélhetünk. A város ezen jellegének

¹ Wenczel: Árpádkori új okm. 2. folyt. II. k. 501. l. — Botka Tivadar: A vármegyék alakulásáról. Századok 1871.

² Knauz: Mon. I. 505. l.

³ Knauz: Mon. I. 527. l.

⁴ Pauler Gyula: Magyar nemzet tört. II. 263. l.

⁵ Marci: Cronica, Cap. 82. — Knauz: Mon. I. 574—75 l.

kidomborítására szolgált V. Istvánnak, közvetlenül az atyja halála után, „in monte Pestiensi” vagyis már Budavárában, 1270. május 13-án és 18-án kiadott két levele is. Ezek szerint a vámjövedelemből az esztergomi megyeispánnak és a vármegyének járó részt, boldog emlékű édesatyja lelke üdvére, örökös alamizsnaként a káptalannak adja, a vármegye örökös főispánjává pedig Fülöp érseket nevezi ki, hogy annak magas tekintélye a helyi hatóságok részéről is elismerve legyen. A javadalom átadásával, illetve az érseknek az ispáni székbe való beiktatásával Moyses nádort bízta meg.¹

Jóllehet Esztergomnak Árpádkori főváros és királyi székhely jellege a XIII. század közepétől kezdve véglegesen megszűnt, mégis az a körülmény, hogy az ország egyházfejedelme kezdettől fogva, századokon át továbbra is itt székelt és itt székel ma is, minden időben kiváltságos helyet biztosított Esztergom számára, a magyar városok között.

Most, amikor az Árpádházi királyok esztergomi palotájának feltárása a város legdicsebb korszakára emlékeztet bennünket, nem tartottuk feleslegesnek, hogy oklevelek adataival is bizonyítsuk, miszerint Esztergom háromszáz éven keresztül nemcsak az ország első egyházi méltóságának, hanem az Árpádházi királyainknak is fő- és székvárosa volt.

¹ Knauz : Mon. I. 576. l. — A beiktatási levél szó szerint a következő : „Nos Moyses palatinus, comes Supruniensis et Scybiniensis, significamus universis, presentes litteras inspecturis, quod cum dominus noster Stephanus, inclitus Rex Hungarie, comitatum Strigon. venerabili patri domino Phylippo, Archiepiscopo Strigon. et archiepiscopatu suo, tributum vero totum, pertinens ad eundem comitatum, Strigon. ecclesie Capitulo, fidelibus suis, pro remedio anime domini Belae, clare memorie Regis Hungarie, karissimi patris sui, dederit, contulerit, et tradiderit, ab eis iure perpetuo irrevocabilter possidenda, et nobis preceperit, ut eosdem dominum Archiepiscopum et Capitulum suum in corporalem possessionem eorumdem comitatus et tributi introducere deberemus ; Nos iuxta mandatum eiusdem domini nostri Regis Stephani ipsos in possessionem huiusmodi, nullo contradicente, induximus pacifice et quiete. In cuius rei testimonium presentes nostras litteras dedimus, sigilli nostri munimine roboratas. Datum in dominica proxima post quidenam apostolorum Phylippi et Jacobi, anno dominice incarnationis M^o. CC^o. Septuagesimo. (Fejér : Cod. Dipl. V. I. 21. l.)

Függelék.

I. Okmányok.

Esztergomot az ország első érsekének székhelyéül — mint ismeretes — a magyar keresztény királyság megalapítója, Szent István jelölte ki. Ez időtől kezdve — a török megszállás idejét kivéve — az esztergomi érsekek állandóan Esztergomban laktak. Mégis kimondottan egyházi székhellyé Esztergom csak Imre, II. András és IV. Béla királyok idejében vált, akik nemcsak a királyi palotát, hanem az egész várat is — örök időkre — az esztergomi érsekeknek engedték át. Esztergom egyházi székhely jellegének elismerésére és kidomborítására vonatkozó királyi adományleveleket szükségesnek tartjuk teljes egészükben leközölni.

I.

Imre királynak itt közölt levele 1198-ban kelt és ebben az esztergomi érseket megerősíti a Szent István és Szent László királyok által a királyi jövedelemből átengedett tized élvezetében és az esztergomi várból lévő királyi palotát ajándékozta neki.

In nomine sancte Trinitatis et indiuidue Unitatis. Emricus (sic) dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, rameque rex, omnibus notificamus, Quod quia sanctissimus rex Stefanus et beatus Ladizlaus rex Hungarie reges, nostri patres et predecessores, ordinauerunt, recepto apostolico mandato, ut de omnibus prouentibus regalibus, nunc habitis et quoque modo et nomine habendis, atque ampliandis, rex Hungarie quicumque fuerit a deo coronatus per sedem Strigoniensem, in signum catolice fidei, decimam soluere deberet archiepiscopo Strigon., a quo fidem baptismatis et coronam receperunt; nos eadem fide, qua ipsi saluari uolentes, in perpetuum statuimus, quod de omnibus prouentibus regalibus archiepiscopus Strigon. decimam ad plenum recipere debeat, prout semper receperunt. Item decimam tributorum in terra Scipiensi et in posonio, ipsi domino archiepiscopo Strigon. in perpetuum pro mensa sua, sicut per sanctos reges erant donate. Item pro salute nostra et pro discordia uitanda, exemplo sanctorum regum, donauimus in perpetuum domum regalem in Castro Strigon., que nondum fuit opere consumata, eidem Strigon. archiepiscopatu; tamen tempore necessitatis nostre ipse dominus Archiepiscopus nos in eadem recipere teneatur. Datum per manus domini Kaptapani (sic) episcopi

agriensis, aule nostre cancellarij. Anno ab incarnatione Domini M^o. C^o. nonagesimo octauo.

Az okmány eredetije a primási levéltárban van. (Arch. Prim. Sec. Lad. J. Fasc. 1. No 1.) Közzétéve: Fejér: Codex Dipl. I. 324. I. és Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. 156. I.

II.

IV. Béla király az 1239. szeptember 29-én kelt alábbi levelében az esztergomi érseknek engedélyt ad Viziváros felépítésére és az érsekséget egyéb javakkal is ellátja.

Bela dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanieque Rex. Omnibus chrifidelibus (sic) presentem paginam inspecturis, Salutem in eo, qui est omnium salus et uita. Effectum iusta postulantibus indulgere, tam uigor equitatis, quam ordo exigit rationis, presertim cum petencium uota et pietas adiuuat et iusticia non relinquit. Hinc est, quod ad uniuersorum noticiam harum serie uolumus peruenire litterarum, Quod nos consideratis fidelitatibus et Seruicijs meritorijs Sancte matris Ecclesie Strigoniensis, que nos et nostros predecessores in omnibus luribus Regalibus et Reginalibus et superuenientibus necessitatibus contra omnes insultantes et infideles tyrannos fideliter fouit, aluit, consuluit et defensauit toto posse cum opere subsecuto, a tempore sue prime fundacionis, maxime in Coronacione Regia Regnique adeptione, ac pro nostra et nostrorum successorum iniuria repellenda se et sua omni submittens fortune casui et perdicioni. Et cum predicta *sancta Strigon. Ecclesia locum primatis* in Regno nostro tenere dinoscatur, tam a beata sede apostolica, quam a sancto primo Rege Stephano, nostro progenitore, qui predictam sanctam ecclesiam fundauit, dotauit et libertatibus firmauit et stabiliuit, ac seruitorum amplitudine et multitudine dignitatum decorauit. Nos eiusdem uestigijs inherentes, aliquo donatiuo remunerationis et libertatis amplioris consecucione Archiepiscopum et ecclesiam suam Strigoniensem alijs preferre uolentes, prout fuit et est, has gracias speciales et donaciones ad presens duximus faciendas: Quod nullus tributarius in quibuslibet Comitatibus, uel partibus Regni nostri, cuiuscunque nomine ad exigendum sit deputatus, audeat tributum, seu theolonium, aut pedagium super populos Ecclesie predictae exigere, uel eosdem impedire cum eorum rebus mercimonialibus procedentes, qui si exegerit, uel impedierit, et per officiales Ecclesie ad nostram presenciam, uel Iudicis Curie nostre citatus fuerit, ablata restituat sine mora et decem marcas pro birsagio nostro ludici persoluare teneatur. Et si contrarium facere attemptauerit, tributum perdere dominus terre, probata exactione tributi et bonorum impedicione ludicetur, prout a sanctis Regibus hoc ab antiquo erat institutum. *Item concessimus Ciuitatem archiepiscopalem construendam et congregandam in territorio suo sub Castro Strigon. et domo Archiepiscopali, ac forum fieri in eadem per totam diem Sabbati, Incipiendo a media die ferie Sexte immediate precedentis, cum foro cottidiano, ad quod forum omnes mercatores secure ueniant et libere recedant factis suis mercacionibus, cum omni-*

bus libertatibus, que congruunt Ciuitati, a parte Danubij, incipiendo a quodam fonte calido scaturienti, qui est sub Castro et fluit ad rippam fluminis Kysduna uocati, usque ad turrem archiepiscopalem, Veprech uocatam. Saluo foro et Iure Ciuitatis Strigon. et libertatibus sibi remanentibus. Cum Archiepiscopus Strigon. Ciuitate careat appropriata et sibi uicinanti, ubi famulorum multitudine se et Ecclesiam suam posset defensare. Item donauimus et tradidimus eidem ecclesie et archiepiscopatui Strigon. pro remedio animarum parentum nostrorum et nostro quasdam terras seu possessiones nostras, cum suis seruitoribus, conditionarijs, retiferis scilicet et falconarijs, perpetuo et irreuocabiliter Archiepiscopo et Archiepiscopatui Strigon., uidelicet Poonh, iuxta uillam Chethen, in Comitatu Nitriensi; Item fedemus iuxta harsan in Comitatu Kamariensi, et terram nostram, Oluar uocatam in Comitatu Borsiensi, iuxta possessionem ecclesie similiter Oluar uocatam adiacentes. Quas quidem possessiones seu terras, per nos ipsi Archiepiscopo et archiepiscopatui Strigon. cum omnibus suis utilitatibus et pertinencijs perpetuo traditas et collatas, ut premittitur, uolumus, ut nullus Archiepiscoporum processu temporum distrahere, uendere, mutare, seu quouismodo ualeat alienare, cum siut nostre elemosine speciales. Qui si quoquo modo alienauerit ex iisdem, pro non alienata, prout et nunc, sic extunc ex uigore presentium deceruimus habituram, sed semper salue remaneant possessiones antedictae tam in toto, quam in parte, cum pertinencijs et utilitatibus earum uniuersis perpetuo et irreuocabiliter possidendum, Vt nostra donacio elemosinaria et libertatum collacio de memoria hominum non euellatur. In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam presentes concessimus, dupplicis Sigilli nostri munimine roboratas. Datum Anno domini Millesimo ducentesimo tricesimo nono, tercio) kalendas Octobris, Regni autem nostri Anno quarto.

Az okmány eredetije a primási levéltárban van. (Arch. Prim. Sec. Lad. A. No. 10.)
Közzétéve : Fejér : Cod. Dipl. IV. I. 152. 161. és Knausz : Mon. I. 328. I.

III.

IV. Béla királynak ez a levele 1249. március 15-én kelt. A levélben az esztergomi érseknek ajándékozva az esztergomi várban lévő palotáját és megengedi, hogy a város polgársága a várban biztos védelmet nyújtó lakóhelyhez jusson.

(B)ELA dei gracia Hungarie, Dalmachie, Chrowachie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanique Rex. Uniuersis xpi. fidelibus, presentem Paginam inspecturis, salutem in salutis largitore. Cum propter hostiles incursus et precipue metum reditus Thartharorum, per quos milicia et uires Regni nostri, domino permittente, fuerant diminuta, residuum populi de Ciuitate Strigon., qui deo auxiliante eorum manus euaserant, saluare cupientes, de consilio lobagionum Regni nostri in Castrum Strigon. tran(slo)caremus; attendentes, quod una cum Venerabili Patre nostro, sancte Strigon. sedis Metropolitano, Cives communiter non (possent co)mmode residere et quod hedificia et Curiae, ad archiepiscopum pertinencia, locum spaciosum obtinebant; Palacium

(nostrum regium cum om)nibus Domibus et utilitatibus. ac pertinencijs suis, que uetustate diruta fuerant et reperatione sumptuosa indi(gerent, cum venerabili Patre nostro Stephano Strigon. archiepiscopo commutauimus, ea sibi nomine Strigon. ecclesie pleno iure (et) dominio, omni prorsus excepcione remota, tradidimus; licet ea tam inclite recordacionis pater noster Rex Andreas antecessor(ib)us suis et nos sibi gratuito donassemus, si ipsi titulo donacionis illa acceptassent et possidere uoluissent, Claustro et Curiae prepositij decenti spacio Cimiterij uersus Palacium Archiepiscopale, Capitulo et Ecclesie Beatj adAlbertj et gloriosi martiris reseruato, et totum residuum infra muros Castri Ciuibus et alijs, qui de nostro beneplacito habitare uoluerint, cum ecclesia beati Stephani prothomartiris, Capella uidelicet archiepiscopali, donauimus; saluis iuribus archiepiscopalibus, prout antea habebant in eisdem Ciues. Promittentes bona fide, sine fraude, hanc commutationem nostro et successorum nostrorum temporibus perpetuo, integraliter et inuiolabiliter conseruari. Et super hijs promittimus nos daturos Priuilegium nostrum cum aurea Bulla domino archiepiscopo, quando-cunque uolerit a nobis impetrare. Ut autem presentis commutationis series perpetuum robor ualeat optinere, presentes litteras eidem Archiepiscopo dedimus, dupplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum Anno ab incarnatione domini Millesimo Ducentesimo Quadragesimo Nono.

Az okmány eredetiye a primási levéltárban van. (Arch. Prim. Sec. Lad. J. fasc. 1. No. 2.) Közzétéve: Fejér: Cod. Dipl. IV. II. 37. l. és Knausz: Mon. I. 375. l.

IV.

IV. Béla az 1256. december 16-án kelt levelében, a magyar szent királyok által az esztergomi egyháznak adott összes jogokat és kiváltásokat felsorolja és megerősíti.

Bela dei gracie Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Comanieque Rex. Omnibus xpi. fidelibus, ad quos presens scriptum peruenerit, salutem in omnium saluatore. Etsi petitiones iustas singulorum ex officio celsitudinis regie tenemur admittere, maxime tamen eorum debemus precibus inclinari, per quos precipue Corone nostre insignia extolluntur; proinde ad uniuersorum, tam presencium, quam posterorum noticiam harum serie uolumus peruenire, quod accedens ad nostram presenciam venerabilis in xpo. pater B. eadem gracia Archiepiscopus sancte matris ecclesie Strigon., proposuit nobis querulose, quod cum eadem ecclesia Strigon. a prima sui fundacione multis libertatibus, beneficijs diuersis, pluribusque priuilegijs exempcionis super omnes ecclesias katedrales tocius Regni Hungarie, velut omnium ecclesiarum primas, sit decora, a sede eciam apostolica et sanctis Regibus, nostris progenitoribus gloriosis donis mirabiliter fulcita, specialiter super eo, quod nullus Judicum Curie nostre, palatinorum, baronum et Comituum (sic) quorumlibet Comituum Ciues, nobiles exercitantes, condicionarios, Hospites, rusticos, villanos, Inquilinos, eidem ecclesie Strigon. subiectos, possit, vel valeat

iudicare, nec descensus facere uiolentos super ipsos, vel collectam exigere nomine Regio aliqualem; similiter in decimis percipiendis regalium prouentuum ex parte Siculorum, et olacorum in pecudibus, pecoribus et animalibus quibuslibet, exceptis terragijs Saxonum, sed ex parte olacorum etiam ubique et a quocunque proueniencium, in regno Hungarie persolui consuetorum, necnon super decimis exigendis de urbaris (sic), regi persolutis et exactis in quibuslibet argenti fodinis et aurifodinis. Item de lucro Camere, quod dicari in Regno Hungarie est constitutum, saluo eo, quod de qualibet marca in Camera, ubi denari (sic) cuduntur, vnum pondus argenti fini sibi persolui deberet nomine sue ecclesie et quod ferramenta cudencia et sculpta non alias seruari deberent, nisi sub hominis ipsius custodia, ad hoc per eum deputati. Nunc autem quidam Iudices Regni nostri et collectores censuum nostrorum, ac exactores vrbararum, necnon Comites Camerarum nostrarum sibi et ecclesie sue fraudem facere conarentur, occupando, Iurisdictionem prorogando, solutionem quandoque diminuendo; super quibus omnibus a nobis iusticiam sibi fieri postulauit et sanctam Strigon. ecclesiam in suis Iuribus et libertatibus indemnem et illesam conseruari, ac omnia premissa et singula munimine dupplicis sigilli nostri in formam priuilegij consignari, ne in posterum, per quemcumque posterorum, seu successorum nostrorum eiusdem ecclesie libertas valeat aliququaliter inpugnari. Nos igitur deum pre oculis habendo, salutem anime nostre et progenitorum nostrorum consequi volentes. consideratis etiam iustis pelicionibus prefati domini B. archiepiscopi Strigon., fidelis nostri, pro eadem ecclesia sancta, matre nostra, a qua nos sumus et nostri progenitores fuerunt coronati, uncti et regum honorem consecuti adepti. que etiam nobis et nostris successoribus, corde humiliatis, transgressis diuinis mandatis, absolucionis beneficium et remissionem peccatorum, vice dei, impertitur ac infideles nostros et sancte Corone per censuram ecclesiasticam arcet et compellit ad nobis et sancte Corone obediendum, Cui nedum sua Jura illesa debemus conseruare, ab antiquo a sanctis regibus, nostris progenitoribus, condonata et optenta pacifice usque modo et possessa, ac a sancta sede Romana confirmata; Verum etiam a nostra regia benignitate, ipsius ecclesie Strigon. excellencia considerata, ampliora condonare, cui quidem ecclesie gratuita pietate sumus alligati; omnia premissa uniuersaliter et singillatim, tam super libertatibus, quam etiam super exactione decimarum de omnibus superius annotatis, habito tractatu et deliberacione matura cum omnibus prelatis, Baronibus et Comitibus nostris, de consensu eorundem et ex certa sciencia edocti, perpetuo ualitura confirmacione roboramus; imponentes omnibus nostratibus, quod in premissis libertatibus uidelicet et decimacionibus, tam animalium, quem urbararum et lucro Camere, nec non ponderibus exigendis et custodia ferramenti Camerarum nostrarum non presumptant in aliquo ipsam sanctam matrem nostram, ecclesiam Strigon., aut suos officiales molestare, uel etiam defraudare. Si qui autem molestare seu defraudare presumpserit, pena debita eos puniemus, ne mercede eternali, quam speramus optinere, propter offensam ipsorum carere ualeamus. In cuius rei testimonium, firmitatemque perpetuam, presentes concessimus litteras, dupplicis sigilli

nostri munimine roboratas. Datum per manus dilecti nostri et fidelis magistri Smaragdi, albensis ecclesie prepositi aule nostre vicecancelarij. Anno domini M^o. CC^o. L^o. VI°. XVII^{mo} kalendas Januarij. Regni autem nostri anno XX^{mo} II.

Az okmány eredetije a primási levéltárban van. (Arch. Prim. Sec. Capsa. A. Fasc. 1. No. 4. et 5.) Közzétéve: Fejér: Cod. Dipl. IV. II. 384. I. és Knausz: Mon. I. 436 I.

V.

IV. Béla az alábbi, 1526. december 17-én kelt levelében, az esztergomi polgároknak a királyi városba való visszaköltözését rendeli el, a királyi palotát és az egész várat, összes tartozékaival, örök időkre, az esztergomi érseknek adományozza. Ez az okmány a vár helyrajzához meghatározásához is igen fontos adatokat szolgáltat.

(B)ELA DEI GRACIA, HUNGARIE, DALMACIE, CHOROUACIE, RAME, SERUIE, GALLICIE, LODOMERIE, CUMANIEQUE REX. Omnis xpi. fidelibus presencium noticiam habituris, salutem in domino sempiternam. Diuine caritatis ignita connexio illos sibi precipue necit intimius, quos dono misericordie et iuste miserationis affluentia in elemosinarum largicione, ecclesiarum dotacione et ipsarum deffensione cernit prompctiores. Quis, enim in isto flebili et fluctuanti mundo existens, hoc non attendit, quod omnis princeps per mortis euentum nudus de sua gloria exhibit, nichil secum portans, nisi bona opera, si qua fecit, et mala, que ipsum secuntur connexiue, in examine diuini Iudicij bene ex bonis et male ex malis mercedem repensando. Inde est, quod si quis ecclesiam, deo dedicatam, ubi filius suus pro humani generis redempcione immolatur, omnibus (?) insistendo, donacionibus decorando, pulcritudine pacis confouendo, reueretur et defendit, non immerito in eterna domo dei et gloria celesti iocundus una cum dei filio poterit gloriari. Proinde ad uniuersorum noticiam harum serie uolumus peruenire, Quod nos consideratis periclitacionibus et confusionibus, quas fuimus perpassi per insultus Tartarorum, combustionibus, cedibus et uastacionibus populorum nostrorum, in Regno nostro commorancium usque modo; in locis fortibus et inexpugnabilibus incepimus post nostram reuersionem, municiones et forticilia (sic) construere pro deffensione populi et certitudine nostri status, ex feruore eciam caritatis feruenter operari, ut ab insultibus inimicorum, tam Tartarorum, quam Scismaticorum protelato tempore deffendamus et pacis tranquillitate perfruamur, nos et nostrorum successorum in persona. Vnde cum nos predictis inuasionibus consideratis, una cum venerabili in xpo. patre domino Stephano, archiepiscopo Strigon. quandam fecissemus commutacionem, si commutacio dici potest, quod *pallacium, in fine curie archiepiscopalis constructum, uersus meridiem super lapidem antiquatum et discoopertum, perpetuo eidem archiepiscopo et per eum archiepiscopatu Strigon. traderemus, quemadmodum Andreas Rex, felicitis memorie, pater noster carissimus, absolute ad*

nostrum scilum, ob dei amorem, propter uitandam discordiam, eidem archiepiscopatui inantea tradiderat in perpetuum; et idem archiepiscopus propter huiusmodi concambium, imo ad nostram instanciam, nostris Ciuibus de Strigonio, qui remanserant de inuasionem Tartarorum, et qui de terra latina ex post facto superuenerant, Castrum suum magnum in parte, cum Cappella archiepiscopali, in honore beati Stephani prothomartiris constructa, uersus septemtrionem, saluis tamen turribus, a sanctuario incipiens, usque ad Palacium predictum, et saluo Cimiterio, in ambitu ex omni parte Monasterij, archiepiscopo et Capitulo remanentibus. Sed cum quibusdam temporibus paucis elabentibus, quidam Ciues de Strigonio Pallacia in castro magno in monte kathedrali inceperant construere, ubi sperabatur mater pacis confoueri, ibi nouerca pacis et discordia incepit dominari. Ita uidelicet, quod ubi diuine laudis resonabat melodia, ibi per ciues nostros clangor gladiatorum et ensium strepitus resonabat in inensum, dicentibus inter se: Tu mihi das breuiorem sessum edificandi et tibi eligis ampliolem, nec uolumus commorari cum clericis in artis locis et contiguus morituri. Propter quod una cum nostris Baronibus considerantes, quod predicta commutacio nec erat fructuosa, neque utilis pro regia fundacione, propter breuem ambitum et loci paruitatem; quod idem archiepiscopus suburbium uersus Danubium et portum transitus, scilicet Danubij in toto possidendum sibi retinuerat, et nos eciam in nostris prioribus litteris priuilegalibus fundandi ciuitatem et forum ibi in portu Danubij fieri in perpetuum concessimus. Quibus uisis et consideratis, uolentes deum habere pre oculis, predictam commutationem reuocamus, cassamus et nullius firmitatis de cetero pronunciamus, et predictum pallacium, quemadmodum predictus pater noster karissimus archiepiscopo et archiepiscopatui Strigon. tradidit, ita et nos beato Adalberto, pro nomine domini nostri ihu. xpi., et suo archiepiscopo perpetuo condonamus, cum omni plenitudine sui Juris et tota antiqui Castri circuiacione; Ita ut nullo unquam tempore predictum pallacium, aut magni Castri medietatem nostri successores nomine Regie proprietatis, uel commutationis repetere ualeant et in prophanos usus amplius reuocare quod deo et suis seruatoribus est ipsum pallacium Regium cum suis pertinencijs condonatum. Ciuibus autem nostris dedimus auctoritatem fundandi ciuitatem in loco suo antiquo et consueto, propter discordie eliminacionem cum Strigon. ecclesia et burgam euitandam. In cuius rei memoriam et firmitatem perpetuam presentes concessimus, dupplicis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus dilecti nostri et fidelis magistri Smaragdi prepositi albensis. Anno domini M^o. CC^o. L. sexto. Decimo sexto kalendas Januarij. Regni autem nostri anno vigesimo secundo.

Az okmány eredelije a primási levéltárban van. (Arch. Prim. Lad. J. Fasc. 1. No. 4.) Közzétéve: Fejér: Cod. Dipl. IV. II. 374., kivonatosan a 413. lapon; és Knausz: Mon. I. 439. I.

II. Forrásmunkák.

Az értekezéshez felhasznált legfőbb forrásmunka: Ferdinandus Knausz: „Monumenta Ecclesiae Strigoniensis” (Strigonii, 1874.) c. okmánytárának első kötete volt.

Anonymus: *Gesta Ungarorum*. (Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Fordította: Szabó Károly. Magyar Könyvtár.)

Dr. Balogh Albin: Adalékok az Árpádkori Esztergom helytörténetéhez. (Föld és Ember. 1929. évf.)

Dr. Czobor Béla: Az esztergomi elpusztult bazilika. Bp., 1900.

Dedek Crescens Lajos: Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye története. (Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai című monografia-sorozatban: Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye. I. kötet.)

Esztergom Évlapjai. 1926., 1928., 1934. évf.

Dr. Erdélyi László: Művelődéstörténet. II. Kolozsvár, 1918.

Dr. Erdélyi László: Árpádkor. Bp., 1922.

Dr. Erdélyi László: Praktikus magyar történelem. Szeged, 1931.

Dr. Erdélyi László: Anonymus, III. Béla jegyzője. Szeged, 1933.

Dr. Érdy János: Szent István első magyar király életirata. (Hartvik: „Vita S. Stephani Regis Hungariae” szerint.) Pesten, 1854.

Fejér György: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. II., III., IV., V., VII. és X. kötetek.

Forster Gyula: III. Béla magyar király emlékezete. Bp., 1900.

Georgius Széless Benefic. V. C. Strigon: *Descriptio inscriptionum ecclesiae metropolitanae Strigoniensis, Cognominatae: Szép templom. Strigonii*, 1765.

Hóman—Szekfű: Magyar történet. II. kötet.

Joannes Nep. Mathes: *Veteris Arcis Strigoniensis descriptio. Strigonii*, 1827.

Katona István: *Historia Critica Regum Hungariae*. I. III. IV. és V. kötetek.

Kollányi Ferenc: *Visitatio capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397*. Bp., 1909.

Dr. Lepold Antal: Az esztergomi várhegyen folyó régészeti kutatások történeti vonatkozásai. Esztergom Évlapjai I. 1934. évf.

Marci Cronica de gestis Hungarorum. (Toldi Ferenc kiadása.) Emich, Pesten, 1867.

Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. (Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. I. kötet.) Bp., 1895.

Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában. (M. N. T. II. kötet.) Bp., 1896.

Miletz János: Gizela, első koronás magyar királyné élete. Temesvár 1875.

Nedeczky Gáspár: Dömös története és újabb leírása. Esztergom, 1880.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp., 1900.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. és II. kötet. Bp., 1899.

Pleidell Ambrus: Magyar várostörténet első fejezete. Századok. 1934. évf.

Rogierius: Carmen Miserabile. (Roger mester Siralmas éneke a tatárjárásról. Magyar Könyvtár.)

Salamon Ferenc: Budapest története. II. kötet.

Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp. 1891.

➤ Századok, 1871. és 1880. évf.

Thallóczy Lajos: III. Béla és a magyar birodalom. Franklin Társulat. 1900.

Dr. Wertner Mór: Az Árpádok családi története. (Történet, Nép és Földrajzi könyvtár LI. kötete.)

Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904.

Tartalomjegyzék.

	Oldal.
Bevezetés	3
Szent István szülővárosa és székhelye Esztergom	5
Esztergom volt az Árpádkori főváros	13
Esztergom III. Béla állandó királyi székhelye	23
A királyi székhely a tatárjárásig	38
A királyi székhely Budára kerül	48

Függelék.

Okmányok	63
Forrásmunkák	71

X.B141049

Életrajz.

Esztergomban születtem 1911. szeptember 11-én. A középiskolai tanulmányaimat az esztergomi szentbenedekrendi kat. „Szent István” gimnáziumban végeztem és itt tettem érettségi vizsgálatot is 1929-ben. Ugyanezen év szeptemberében a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karára, mint történelem-földrajzszakos hallgató, iratkoztam be. Tanári alapvizsgát 1931-ben, szakvizsgát pedig 1933-ban tettem. A gyakorlati kiképzés végett — 1933/34. tanév második felében — a szegedi „Klauzál Gábor” reálgimnáziumhoz nyertem beosztást. Pedagógiai vizsgát 1934-ben tettem és ezzel megszereztem a tanári oklevelet.

SA 104: [] B [] 24433

„Kolozsvári-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből.”

Eddig megjelent füzetek :

1. Balogh Albin : A magyar pénz története az Árpádok korában. 1912.
2. Harkó Gyula : A pénz története Magyarországon 1526—1608. 1912.
3. Dr. Erdélyi László : Az első állami egyenes adó elmélete. 1912.
4. Lovas Elemér : Árpádházi B. Margit és kora. 1913.
5. Boga Lajos : Székelyföld történetírója a XVII. században. 1914.
6. Dr. Erdélyi László : Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. 1915.
7. Gregorich Izidor : Társadalom és művelődés Nagy Lajos életrajzában. 1915.
8. Deák János : Kegyűri jog Magyarországon a reformatióig. 1916.
9. Kemény József : Társadalom és művelődés Hunyadi Mátyás törvényeiben. 1918.
10. Halász Imre : A boszorkányhit útja. 1925.
11. Fehér Ede : Művelődéstörténeti korkép I. Lipót törvényeiben. 1927.
12. Beke Ida : Erdély társadalma és művelődése az Approbata Constitutiókban. 1927.
13. Szabó Ferenc : Társadalom, művelődés Zsigmond törvényeiben. 1927.
14. Metzner Károly : A török dúlás békeévei. II. Mátyás kora. 1928.
15. Spiegel Mária : II. József kora Magyarországon. 1930.
16. Elemy Klára : Rudolf király kora Magyarországon. 1930.
17. Gottesmann Jolán : Művelődéstörténeti tanulmány I. Ferdinánd törvényei alapján. 1930.
18. Szalkai Zoltán : Széchenyi reformkora. 1931.
19. P. Boros D. Fortunát : A csiksomlyói 32 confrater. 1932.
20. Buday Kálmán : Báthory István erdélyi fejedelemsége. 1932.
21. Tápay Szabó Gabriella : Szeged erkölcsi a XVIII. században. 1933.
22. Devich Andor : Társadalom és művelődés Miksa király magyar törvényeiben. 1934.
23. Latskovits László : Alberik világkrónikájának magyar adatai. 1934.
24. Halmay István : I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemsége. 1934.
25. Hunya Sándor : Endröd története a gyulai uradalomban. 1934.
26. Dobozy Hajnalka : Királynéink az Árpád és Anjoukorban. 1934.
27. Gregorich Mária : Bori és Borfői Bory család és levéltára. 1935.
28. Farkas László : Kézai és a magyar krónikák. 1935.
29. Pozsonyi Zoltán : Árpádkor és kelet. 1935.
30. Lipóty Sándor : Kecskemét th. város birtokszerzése és a szabad királyi városág kérdése. 1935.
31. Szabó Magdolna : II. Rákóczy György erdélyi fejedelemsége. 1935.
32. Herczegh Frigyes : Sopron vármegye története a Hunyadiak korában. 1935.
33. Sinka István : Magyarország Árpádkori fő- és székvárosa Esztergom. 1936.

LAISZKY JÁNOS KÖNYVNYOMDAJA, ESZTERGOM